3-3

भास्वती

3. सील और रिवेट की हालत/Condition of seals and rivets..

4. कहां उतारा गया—माल शेड या निजी साइडिंग पर ?/ Where unloaded, at goods shed or at Private Siding ?..............................

5. क्या उतराई का पर्यवेक्षण वाणिज्य कर्मचारियों या रेलवे सुरक्षा बल द्वारा किया गया था ?
Was unloading supervised by a Commercial staff or R.P.F. ?..

6. कमी/क्षति/उठाईगीरी का कारण/Cause of shortage/damage/pilferage..

7. अन्य टिप्पणियां/Other remarks..

संलग्नक/Enclosures.—

1. मूल रेलवे रसीद/O.R.R.................. 2. क्षति एवं कमी संदेश/D.D. Message................. 3. सील/Seals..................
4. बीजक की प्रतिलिपि/Copy of Beejuk........................ 5. गाड़ी परीक्षक का प्रमाण-पत्र/TXR Certificate.............................

....
स्टेशन मास्टर/Station Master

जिन मामलों में दावों का मूल्य 1000/- रु० से अधिक होने की सम्भावना है, वहां मामले के विस्तृत तथ्य देते हुए यथा सम्भव कर्मचारियों का दायित्व निर्धारित करते हुए और निवारक उपायों का सुझाव देते हुए स्टेशन मास्टर/निरीक्षक द्वारा स्वयं एक विशेष रिपोर्ट तैयार करनी चाहिए और इस रिपोर्ट के साथ संलग्न करना चाहिए।

In case where monetary value of claim is likely to exceed Rs. 1000/- a special report giving detailed facts of the case, fixing staff responsibility to the extent possible and suggesting preventive measures should be prepared by the Station Master/Inspector personally and attached to this Report.

॥ श्रीः ॥

मनोरमाख्यया व्याख्यया समुल्लसिता-

भास्वती

(करणग्रन्थः)

प्रकाशकः—

पं० गौरीशङ्कर शर्म्मा,

भास्कर पुस्तकालय, ठठेरीबाजार,

बनारस सिटी।

मूल्य ॥)

* श्रीः *

श्रीमच्छतानन्दाचार्यविरचिता

भास्वती

(करणग्रन्थः)

नेपालदेशीय-गुल्मीमण्डलमण्डन-श्रीमदेकदेवशर्म्म-
तनुजनुषा खिदीमपिपलडाँडा सिद्ध-
स्थाननिवासिना 'संदरपोखा-
थोक' पाठशालाध्यापकेन
टीकारामधनञ्जयेन
विरचितया

मनोरमया

सम्मुल्लसिता

प्रकाशकः—

गौरीशंकर शर्मा,

भास्कर पुस्तकालय,

ठठेरीबाजार, बनारस सिटी।

तृतीयावृत्तिः २०००] [मूल्य [illegible]

शुद्धः

घट्यादि शुद्धः १		अंश शुद्धः २	राशि शुद्धः ३
६० — ०	४६ — १४	३० — ०	१२ — ०
५९ — १	४५ — १५	२९ — १	११ — १
५८ — २	४४ — १६	२८ — २	१० — २
५७ — ३	४३ — १७	२७ — ३	९ — ३
५६ — ४	४२ — १८	२६ — ४	८ — ४
५५ — ५	४१ — १९	२५ — ५	७ — ५
५४ — ६	४० — २०	२४ — ६	६ — ६
५३ — ७	३९ — २१	२३ — ७	
५२ — ८	३८ — २२	२२ — ८	**सामान्य शुद्धः ४**
५१ — ९	३७ — २३	२१ — ९	१० — ०
५० — १०	३६ — २४	२० — १०	९ — १
४९ — ११	३५ — २५	१९ — ११	८ — २
४८ — १२	३४ — २६	१८ — १२	७ — ३
४७ — १३	३३ — २७	१७ — १३	६ — ४
	३२ — २८	१६ — १४	५ — ५
	३१ — २९	१५ — १५	
	३० — ३०		

अर्पणम्

"समर्पये हरिहरयोः पदाम्बुजे"

श्रीः ६ सानावा

उप्रांत हजुरका अतुलधनव्ययर मिहिनेतवाट काशीमांवसी त, त, न, न, संममात्र जानेका मैले खेलवाड़ गरी लेखेका बोली ले अवश्य आनंद देला किनकि—

सदोष अस्पष्टपनि तोता बोली शुकीकन ।
आनंदमा मग्न अहा !! पिता माता हुँदाछन ॥१॥

अतएव हजूरका चरणकमलमा मनोरमा समर्पण गर्दछु यस्लाइ स्वीकारगरि वक्सियेला भन्ने पूरा आशाछ ।

भवदीय वात्सल्य भाजन,
टीकाराम धनञ्जयः
खिदीम

भूमिका

प्रिय महाशय,

आफ्नाभाषाको उन्नतीनै स्वदेशोन्नतीको मूल हो, अतएव देशोन्नती होस भन्न इच्छा भयेका सात्तरव्यक्तिको कर्तव्य यो छ कि प्राचीन ज्ञानविज्ञानको मर्म्म जाने र आफ्ना भाषालाइ पुष्ट गर्नु, पछी नव्वा विज्ञानलेसाथ समावेश गर्नु।

यो साधारण गोठाला देखि विद्धान्सम्मका व्यक्तिलाइ थाहा छकि कार्यको सफलताका निमित्त कालपनि एक असाधारणकारण छ समयमा थोड़ैले कार्यमा सफलता प्राप्त हुन्छ त्यै असयमा कोटी प्रयत्न गरे पनी हाथ असफलतै लाग्द छ।

प्राचीनकालमा समयमा कार्यगर्ने प्रथा यसकिसिले वध्योकि यस्का भिन्नभिन्न विज्ञाननै बने। यसैका गणित फलितका भेदले २ शाखा भये, ई दुइमध्ये समयको निर्द्धारण गणितवाट र फलित वाटकुन समयमा कुनकाम गर्नै भन्न, यो निर्द्धारण गरेको छ, विनासमयकोनिर्द्धारण फलितग्रंथ को केहि उपयोग हुँदैन।

येस्को प्रथा सृष्टि का पहीले देखिनै प्रचलित रहे छ भन्नशकिन्छ किनकि वेदको सृष्टि देखि पनि पहिले यसको सत्ताहुनाले।
यं वै सूर्य स्वर्भानुस्तमसाऽविध्यदासुरः
अत्र यस्तमन्वविन्द नह्यन्ये अशक्तुवन् ॥ ऋ. अष्ट. ४ अ. २ वर्ग १२
कृत्तिकासुऽअग्निमादधीत मुखं वा एतन्नक्षत्राणाम् ॥ तै. ब्रा०

अतः सिद्ध हुन्छ कि वैदिक युगमापनि गणित फलितको प्रचार है छ. समय निर्धारणयनि एक जटिल विषयछ यसैका निमित्त सूर्यसिद्धांतादि बड़ा बड़ा ग्रंथ बने अल्पबुद्धि हरुलेपनि जानुनभन्नाका निमित्त परमकारुणिक आचार्य हरुले करणकुतूहल, ग्रहलाघव, मकरंद इत्यादि बनाये। यसै मध्येकि इभास्वती पनिहुन्, इन्मा श्रीसूर्यसिद्धांतानुसरणने विशेषता छ, यस्मा. वराहमिहिरका उप-

देशानुसार वेधगरेर ग्रहको ठीक ठीक स्थितिको निर्णय गरेर राखे को छ, अतएव यस्मा किंवदंती छकि "ग्रहणं भास्वती धन्या"

भास्वती का ग्रंथ कर्ता श्रीमान् शतानन्दाचार्य १०२१ शालिवाहनीय शकर ११५६ वैक्रमीय संवत्मा वर्तमान थिये इनका पिताको नाम 'शङ्कर' र माताको नाम 'सती' थियो । यो ग्रन्थका अन्तिम श्लोक वाट पत्ता लागद छ, इनले भास्वती नामको श्रीसूर्यसिद्धांत ग्रन्थमा टीका बनायेका हुन भन्ने किंवदंती छ, तेस पछि वराहमिहिर ले गरेका ग्रहकावेध (पंचसिद्धांतिका) वाट र सूर्यसिद्धांतवाट सार खिची भास्वती स्वतंत्र ग्रन्थ बनाये ॥ इनका इष्टदेव वराहहुन् अतः मङ्गलाचरणमा पनि स्पष्ट नाम न लेखि 'ध्वनिलें' नमस्कार गरे का छन् वराहमिहिर को नाम लेखदा पनि जहाँतहि मिहिर मिहिर मात्र लेखेका छन्, वराह इष्टदेवता हुनाले वराहको उल्लेख गरेनन् अस्तु ॥ योकरणग्रन्थ कलियुग का ४२०० वर्ष जाँदावनेको हो, करण ग्रन्थको लक्षण योहिकि "सृष्ट्यादेर्यद्ग्रहज्ञानं 'सिद्धांतः' सउदाहृतः ॥ युगादितो ग्रहज्ञानं 'तन्त्र' तत्कथ्यते बुधैः ॥ १ ॥ शकाद्यत्रग्रहज्ञानं करण तन्निगद्यते ॥ करणेष्वपिसर्वेषु विशिष्टा भास्वती मता ॥ २ ॥" इनी आचार्यले कुनदेश अलङ्कृत गरायेकाथिये यो न कुनैले निश्चय गरे काछन् नगर्न शक्किछ किनकि जति प्राचीन विषयमा गवेषणागर्‍यो उत्ती अंधकारमय छ तथापि योग्रन्थमा इनले सौरमान मानदै आयेकाछन् तसर्थ इनलाइ 'नेपालदेशीय' अथवा बंगाल देशीय भनि भन्नसक्किछ किनकि इदुवैमा सौरमान 'अर्थात् संक्रांतिवाट संक्राति सम्ममहीना' मानने चलनछ ॥ हुनता ? बंगालीहरूले वत्सरारंभ मेष संक्रान्तिवाट नमानेर चैत्र शुक्ल प्रतिपदा वाटनै मानद छन् मेष संक्रान्ति वाट ता नेपालि नै मानदछन् तेसो हुनालेर आचार्यले अहर्गण हरु गराउदा वत्सरारंभ मेषसंक्रन्तिवाटनै मानेकाछं गरायेकाछन् फेरी यो ग्रन्थ नेपालमा ज्यादा प्रचार छ बंगालमा छैन तसर्थ इ नेपाली नै हुनभनि भनौला !! तेसी हुदैन, किनकि हाम्रा नेपालमा सौर मान चलेको हाल स्वर्गवासी महाराजका पाला मात्र हो अघिथियेन पे[illegible] आचार्यले सम्वत्सर पालक संक्रान्तिका अर्कोदिनको सिद्ध गरेक[illegible] छन् बंगाली हरूमा संक्रांतिका अर्कैदिन वाट महिना सूरू हुँछ अतः इनलाइ बङ्गालदेशीय भनि भंन सक्किछ, अस्तु ॥ भास्वतीका पुस्तक मलाइ चार ४ मिले तीमध्ये छापा 'क' संज्ञक एक चन्द्रशेखरज्योति

षीले लेखेको चंद्रग्रहणाधिकार पर्यंत 'ख' संज्ञक एक, षडानंद सँगको शाके १७१२ को 'ग' संज्ञक एक मित्रवर राभावधि पाण्डे कूर्माचलीय सग की स. १७०९ को 'घ' संज्ञक एक, ई। मध्ये 'ग, घ, केहि शुद्ध थिये अरु अशुद्ध प्रायनै थीये अहीले अध्यापनादि कामका वेफुर्सदीले स्वदेशीय मानवाट पंचाङ्ग सिद्ध गरी उदाहरण लेखन सकीन । एकता अशुद्धको भंडार हुनाले अझपनी पूर्णतया शुद्ध भयेको छैन, अव अर्को आवृत्तीमा ईश्वर को करुणा भये उपपत्ति सहित प्रकाश गरुला भंने इच्छाछ, अहाले यत्तीमात्र सदसत् व्यंजक विद्वान् हरुका सामनं समर्पण गर्दछु यस्मा मेरा धाष्टर्यविज्ञ हरू सवैले क्षमागरुन भंने प्रार्थना गर्दछू ॥

गच्छतः स्खलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः ।

हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनः ॥

टीकाराम धनञ्जयः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ

मनोरमाख्यया व्याख्यानुगता

भास्वती

एकदेवं नमस्कृत्य दधिरामपदाम्बुजम् ।
भास्वतीं भास्वतीं कुर्मो भाषया भाश्रयाशयाम् ॥१॥

तत्रातावच्छ्रीमाञ्छतानंदाचार्यः "निर्विघ्नकामो मङ्गलमाचरेदिति" शिष्टाचारानुमितां श्रुतींस्मरन्नेवमेवाग्रे कुर्युः शिष्या इति शिष्यशिक्षार्थं स्वेष्टदेवतानमस्कारात्मकं मङ्गलं ग्रन्थादौ निबध्नातींद्रवज्राछंदसा नत्वेति

'नत्वामुरारेश्चरणारविंदं श्रीमाञ्छतानन्द इतिप्रसिद्धः ।
तांभास्वतींशिष्यहितार्थमाहशाकेविहीनेशशिपक्षखैकैः ।

'श्रीमाञ्छतानन्द इति प्रसिद्धः' श्रीमान् शतानन्दभनि लोकमा प्रसिद्ध आचार्य (२) 'मुरारेः' वराहस्वरूप धारणगर्ने श्रीकृष्णको 'पक्ष, वराहमिहिर को 'चरणारविन्दं' चरणरूपी कमल 'नत्वा' नमस्कारगरेर 'शशिपक्षखैकैः' १०२१ ले 'विहीने' कम भयेका 'शाके' शालिवाहनीय शकमा 'ताम्' पैल्हेसूर्य-सिद्धांतमा टीका (३) स्वरूपले रहे कि भास्वतीं भास्वतीं 'शिष्यहितार्थं' शिष्यको हित होस भन्नाका निमित्त (४) संक्षेपले 'आह' भन्दछन् ॥१॥

१—प्रणम्य चादौगणकाधिनाथं रुद्रात्मजं विघ्नविनाशनञ्च । संक्षेपतो लोकहिताय वक्ष्ये ध्रुवादितो भास्वत नाम सूत्रम् ॥ १ ॥ इत्यधिको 'ग' पुस्तके वर्तते ॥ २—अत्र मुरशब्दग्रहणान्मत्तोऽन्यस्तवतनयं मारयितुं न शक्षतीतिक्षितेर्वरदानतः, मुरसचिवस्य नरकस्य शत्रुर्वराहावतारधारकः कृष्ण एवेति' "वीचीतरङ्गन्यायतो" वराहशब्दोऽप्यत्र ध्वंन्यतेऽतः 'वराहमिहिरस्यापि, नमस्कारं सिध्यतीत्याशयः ॥ ३ बृहद्ग्रन्थतः पुनः कथनमेव संक्षेपस्यध्वनकः ॥ ४—श्रूयतेहि खलु श्रीमद्भिः शतानंदाचार्यैः श्रीसूर्य-सिद्धांतग्रथे व्यरचि भास्वतीं टीकामिति तदनुचैतत्करणग्रन्थं तत्सारभूतमतोन्वर्थकं नाम प्रसूर्यभया प्रकाशमतीमिति ॥

अब यो शास्त्र भरमा कां लागने हुनाले शास्त्राब्दपनि उपजातिछंदले भंदछन्—

शाको नवाद्रीन्दुकृशानु युक्तः
कलेर्भवत्यब्दगणस्तु वृत्तः ॥
वियन्नभोलोचनवेदहीनः
शास्त्राब्दपिण्डः कथितः सएव ॥ २ ॥

'नवाद्रीन्दुकृशानुयुक्तः' नौ सात, एक, तीनले युक्त अर्थात् "अङ्कानां वामतो गतिः" हुनाले ३१७९ लेयुक्त 'शाकः' इष्टशक 'कलेः' कलीको 'वृत्तः' गयेको 'अब्दगणः' वर्ष समूह 'भवति' हुंछ 'सएव' त्यैगत कलिनै 'वियन्नभोलोचनवेदहीनः' ४२०० घटेको 'शास्त्राब्दपिण्डः' शास्त्राब्द पिण्डभनि 'कथितः' कहिञ्छ ॥

जस्तै=इष्ट शक १८३३ मानियेको छ भने ३१७९ शकमा युक्त गरे पछि गत कलि ५०१२ भयो यसैमा ४२०० घटायेपछि अब्द पिण्ड ८१२ भयो इष्टशक १८५३ माने १८५३+३१७९=५०३२। ५०३२-४२००=८३२ भयो एस्तै अरु स्वेष्ट शकमा गर्नु ॥

कल्पदेखि वर्ष संख्या ल्याउने उपाय उपजाति छन्दका श्लोकले भन्दछन्-

नन्दाद्रिचन्द्राचलवेदरत्न-
युग्मागखेटेन्दुयुताः शकाब्दाः ॥
यदा भवेयुर्गणिताधिराज !
तदामिलेत्कल्पगताब्दसङ्ख्या ॥ ३ ॥

'हेगणिताधिराज' ज्योतिषिश्रेष्ठ 'यदा' जैले 'शकाब्दाः' शकका वर्ष 'नंदाद्रिचंद्राचलवेदरत्नयुग्मागखेटेन्दुयुताः' १९७२९४७१७९ लेयुक्त 'भवेयुः' हुनन् 'तदा' तव 'कल्पगताब्दसङ्ख्या' कल्पदेखि गयेका वर्षको संख्या 'मिलेत्' (२) मिल्ला ॥ ३ ॥

१—श्लोकद्वयं चैतद्पुस्तक एव ॥ २—मिल सङ्गमे तुदादिः ॥

कल्प गताब्द संख्याकोरीती वतायेर अत्र सृष्टि देखि वर्ष जान्ना का निमित्त रीति वताउ छन्—

अङ्काद्रिभूरामभुजङ्गसर्प-
वाणेषुनन्देन्दुयुताः शकाब्दाः ॥
सृष्ट्यब्दतां यांति विधिज्ञवर्य !
मालाललामार्चितपादपद्म ॥ ४ ॥

'हे विधिज्ञवर्य' विधिजांनेमाका श्रेष्ठ 'हे मालाललामर्चितपादपद्म' सुन्दर्मालाले शोभित चरण कमल भयेका हे गणक 'अङ्काद्रिभूरामभुजङ्ग-सर्पवाणेषुनन्देन्दुयुताः' १९५५८८३१७९ ले युक्त 'शकाब्दाः' शकका वर्ष 'सृष्ट्यब्दतांयांति' सृष्टिदेखिका वर्ष हुन्छन् ॥ ४ ॥

गतकलि देखि वैक्रमीय सम्वत र शक ल्याउने उपाय द्रुत-विलंवित छंदले भंदछन्—

कृतयुगाम्बरवह्निभिरुज्झितो
गतकलिः किल विक्रमवत्सरः ॥
शरहुताशनचंद्रवियोजिते
भवति शाक इह क्षितिमण्डले ॥ ५ ॥

"कृतयुगाम्बरवह्निभिः' ३०४४ ले 'उज्झितः' घटेको 'गतकलिः' बीतेका कलीको वर्ष 'विक्रमवत्सरः' वैक्रमीयसम्वत् 'भवतिकिल' हुन्छ 'शरहुताशनचंद्रवियोजिते' वैक्रमीय सम्वतमा १३५ घटायेपछि 'इह क्षितिमण्डले' यो पृथ्वी तलमा 'शाकः भवति' शकहुन्छ ॥ ५ ॥

जस्तै=शक १८५३ मा १९७२९४७१५९ जोड़ेपछि कल्पगतवर्ष १९७२९४९०१२ भये शक मा १९५५८८३१७९ जोड़े पछि सृष्टिगत वर्ष संख्या १९५५-८८५०३२ भये ॥ गतकलि ५०३२ मा ३०४४ घटायेपछि १९८८ वैक्रमीय सम्वतभयो यैसम्वतमा १३५ घटायेपछि शक १८५३ भयो ॥

कल्पादि देखि आजसमका दिनजान्नाका निमित्त ग्रन्थांतर वाट श्लोक लेखिन्छ=

द्व्यब्धीन्द्रोनिशतक ईशहृत्फलंस्याच्चक्राख्यं रविहृतशेषकंतुयुक्तम् ॥
चैत्राद्यैः पृथगमुतः सदृग्घ्नचक्राद्दिग्युक्ता दमर फलाधिमास युक्तम् ॥ १ ॥
खत्रिग्घ्नं गततिथि युङ्निरग्रचक्राङ्गांशाढ्यं पृथगमुतोऽब्धिषट्क लब्धैः ॥
ऊनाहैर्वियुतमहर्गणोभवेद्वै वारस्याच्छरहृतचक्रयुग्गणोऽजात् ॥ २ ॥
रामेन्दुभूवह्निकरक्ष्माभियुतोदिनौघोग्रहलाघवीयः ॥
चक्रघ्नतर्कक्षिति खाब्धियुक्तः स्याद्ब्रह्मतु योद्युगणोविधिज्ञ ॥ ३ ॥
नेत्रेषुवेदाद्रिखखाङ्गवह्नि षडभ्रयुग्माचलसंयुतश्चेत् ॥
स्याद्ब्रह्मतुल्यो दिवसस्तदानिं भवत्ययंकल्पदिनान्ववायः ॥ ४ ॥
बाणाङ्गरामेन्दुरसाष्टवह्निव्योमाऽब्धवेदक्षितिशैलयुक्तः ॥
चेद्ब्रह्मतुल्यो दिवसव्रजंस्यात्तदा भवेत्सृष्टि दिनौघ एषः ॥ ५ ॥
चेद्ब्रह्मतुल्ये दिवसे प्रयुक्ता रामाम्बराग्न्यक्षिखरामचंद्राः ॥
यदा भवेयुर्गणकप्रवीण ! भवेत्कलिप्राप्तिदिनौघ एषः ॥ ६ ॥

इति श्रीटोकारामधनञ्जयकृतायां मनोरमायां परिभाषाधिकारः ॥ १ ॥

---

१ श्री शाके १८१३ चैत्रशुक्लप्रतिपदा शुक्रवार कों अहर्गण सिद्धगर्दा शकमा १४४२ घटाउँदा शेष ४११ रह्यो यस्लाइ ११ को भागदींदा लब्धि चक्र ३७ शेष ४ भयो शेषलाइ ४×१२=४८ गुणे(मैह्या०+४८ ज़ोड़दा ४८ भयो यस्लाइ दुइ स्थानमा राखेर एक स्थानमा चक्रलाइ ३७×२=७४+१०=८४+४८=१३२ जोड़े पछि १३२÷३३=४ लब्धि ४ अधिमास निष्कञ्छतापनि अधिमास पछि आषाढमा आउने हुनाले ४—१=३+४८=५१×३०=१५३० मागत तिथि जोड़ेर चक्रको छठवाँ अंश ३७÷६=६+१५३०=१५३६ यस्लाइ २ स्थानमा राखेर एक स्थानमा १५३६÷६४ को भागदींदालब्ध क्षयदिवस २४ घटायेपछि अहर्गण १५१२ भयो यो ठीक छ अथवा छैन् भनी विचारगर्नं ३७×५=१८५+१५१२=१६९७÷७ शेष ३ चन्द्रदेखि बारहुनाले त्रिदिवार निस्क्यो यहाँ शुक्रवारछ अतः अहर्गणमा १ जोड़े पछि ग्रहलाघवीय अहर्गण १५१३ भयो यस्मा १२३११३ ज़ोड़ेर ३७+४०१६=१४८५६२ ...त् जोडेपछि २७३११८८ ब्रह्मतुल्यदिवस भयो फेरीश्लोकोक्त अङ्क ब्रह्मतुल्य दिवसमा जोडेपछि ७२०६३६००७४५२२७३११८६=७२०६३६०६६७० कल्प देखि गयेका दिन भये फेरी ब्रह्मतुल्य अहर्गणमा ३०६२१८+७१४४०३८६१३६१५ जोडेपछि सृष्टिगत दिनगण ७१४४०४१७०७८३ भये फेरि ब्रह्मतुल्यदिवसमा ३०६२२१८+ १३०२३०३=१८१५२१ । कलिगत दिन संख्या भयो ॥

अथ रवीन्दुमध्यमाधिकारः ॥

अबपश्चाङ्ग स्पष्टाधिकारको उपयोगिहुनाले सूर्यचंन्द्रको मध्यमसिद्धगर्नाकानिमित्त रवीन्दुमध्यमाधिकार प्रारम्भगर्दा श्रीसूर्य सिद्धांतर पञ्चसिद्धांतिकातुल्यगर उक्तभनी उपजाती पूर्वार्द्धले प्रतिज्ञा गर्दछन्—

अथ प्रवक्ष्ये मिहिरोपदेशा-
च्छ्रीसूर्यसिद्धान्तसम समासात् ॥

'अथ' (परिभाषाधिकारकथनानंतरं) परिभाषाधिकारभने उप्रांत 'मिहिरोपदेशात्' वराह मिहिरका उपदेशदेखि अर्थात् पंचसिद्धांतिकाग्रन्थदेखि 'श्रीसूर्यसिद्धान्तसमं' श्रीसूर्यसिद्धांतग्रन्थलेतुल्य जसरिहोसतसरि 'समासात्' संक्षेपेण संक्षेपले (भास्वतीमिति. मेषः) भास्वती 'वक्ष्ये' भन्दछन् ॥

अबसम्बत्सरपालक जांन्नेउपाय उपजात्युत्तरार्द्धर इन्द्रवज्रापूर्वार्द्धले भन्दछन्—

शास्त्राब्दपिण्डः स्वरशून्यदिग्घ्न-
स्तानाग्नियुक्तोष्टशतैर्विभक्तः ॥ १ ॥
लब्धं नगैः शेषितमङ्गयुक्तः
सूर्यादि सम्वत्सरपालकः स्यात् ॥

'स्वरशून्यदिघ्नः' १००७ लेगुणे को 'तानाग्नियुक्तः ३४९ ले युक्त 'अष्टशतैर्विभक्तः' ८०० ले भागलीयेको 'शास्त्राब्दपिण्डः' परिभाषाप्रकरणमा सिद्धगरेको अब्दपिण्ड देखि 'लब्धं' ८०० को भागदिंदामिलेकोलब्धि 'अङ्गयुक्तः' ६ ले युक्तगरेर 'नगैः' ७ ले 'शेषितम्' शेषगरियेको 'सूर्यादिसम्वत्सरपालकः स्यात्' सूर्यादिगरेर सम्वसत्सर पालक हुन्छ ॥

शुद्धि र सूर्यमध्यमध्रुवाको विधि इन्द्रवज्राका उत्तरार्द्धले भन्दछन्—

शेषं हरे प्रोज्झ्य पृथग्गजाशा-
लब्धं रवेरौदयिकोध्रुवः स्यात् ॥ २ ॥

'शेषं' ८०० लेभागलींदारहेको शेष 'हरे' भाजक ८०० मा 'प्रोज्झ्य' घटायेर 'पृथक्' दुइस्थानमा राखनूर, एक स्थानमा राखेको शुद्धि हुन्छ अर्को स्थानमा 'गजाशालब्धं' १०८ लेभागदींदा को प्राप्तलब्धि 'रवेः' सूर्यको 'औदयिकः' उदयकालसम्बन्धि 'ध्रुवः स्यात्' ध्रुवाहुन्छ अर्थात् लंकोदयासन्नसमयजो मध्यमहुन्छ यै सिद्धांतशिरोमणि ग्रन्थमापनि लेखेको छ कि "दशशिरः पुरि मध्यमभास्करे क्षितिजसांन्निधिगेसति मध्यमः" ॥ २ ॥

जस्तै= अब्दपिण्ड ८१२ लाइ १००७ लेगुणेर ८१७६८४ मा ३४९ जोड़ेर ८१८०३३ मा ८०० ले भाग लींदा लब्धि १०२२ शेष ४३३ भयो लब्धि मा ६ जोडेर १०२८ + ७ भाग लीयेर शेष ६ रह्यो अतः यस सम्बतसर का पालक शुक्र भये ॥ शेष ४३३ लाइ ८०० मा घटायेर ३६७ यो दुइ स्थान मा राखे पछि एक स्थानमाको शुद्धिसंज्ञक भयो अर्को स्थान मा ३६७÷१०८ को भाग दिये पछि लब्धि ३ शेष ४३ रह्यो शेष लाइ ६० लेगुणेर १०८ ले भाग दिये पछि ४३× ६०= ५८०÷१०८ =२३ भयो शेष ९६ रह्यो यसमा पनि पूर्वोक्त कर्म गर्नाले अर्थात् ९६× ६०=५७६० ÷१०८=५३ भयो एवं सुर्य को लङ्कोदयासन्न समय को अंशादि मध्यम ध्रुवा ३।२३।५३ भयो ॥

सूर्यध्रुवा बतायेर अबचन्द्रध्रुवविधि पनि उपजाति छंदका एक श्लोक ले बताउछन्—

सहस्रनिघ्नः स्वविधूनितोधः
स्वसिद्धिभागोन भचक्रशेषः ॥
खपञ्चसंयुक्त दशघ्नशुद्धे-
रब्दाष्टभागाभ्यधिकः शशाङ्कः ॥ ३ ॥

'सहस्रनिघ्नः' १०००) लेगुणेको 'खविधूनितः' १० घटायेको (अब्द-पिण्ड इति पूर्व श्लोकतोऽनुवर्तते) अब्दपिण्ड 'अधः' दुइस्थानमा राखनूर एक स्थानमा 'खसिद्धि भागोनः' २४० को भागदींदाप्राप्त लब्धिलेऊन अर्को स्थानको अङ्क 'भचक्रशेषः' २७०० ले शेष गरेर 'खपञ्च संयुक्तदशघ्नशुद्धैः' ५० जोडेर १० लेगुणका शुद्धिको 'चन्द्राष्टभागाभ्यधिकः' ८१ को भागदीं-दा प्राप्तलब्धिले युक्त 'शेषगरेको अङ्क' 'शशाङ्कःस्यात्' लङ्कामा सूर्योदया-सन्न समय को मध्यम चन्द्र हुन्छ ॥ ३ ॥

जस्तै=शाखाब्द ८१२ लाइ १००० लेगुणेर ८१२०००-१० घटाये पछि ८११९९० भयो यस्लाइ दुइस्थानमा राखेर एक स्थानमा २४० को भाग दिये पछि अन्शादि लब्धि यो अर्को स्थानमा राखेका अङ्कमा घटाये पछि ८११९९०-३३८३।१७।३०=८०८६०६।४२।३० शेषर ह्यो यस्लाइ २७०० ले शुद्धगरेपछि १३०६।४२।३० अब शुद्धिमा ३६७+५० जोडेर १० लेगुणेर ४१७० मा ८१ को भाग दींदा अंशादि लब्धि ५१।२८।५३ भयो यो भचक्र शेषित १३०६।४२।३० मा जोडे पछि चंद्रध्रुवा १३५८। ११।२३ भयो ॥

उपजातिच्छंद का श्लोक ले नैचन्द्रकेन्द्रध्रुव विधि पनि बताउछन्—

रुद्राहतो वेदयुतस्त्रिवेद-
शेषश्चतुःषष्टिगुणो रदाढ्यः ॥
पृथक्खखागाप्तयुतेन्दुकेन्द्रे
शुध्यष्ट भागाब्दनखांशयुक्तः ॥ ४ ॥

शाखाब्दपिण्ड 'रुद्राहतः' ११ लेगुणेको 'वेदयुतः' चारलेसहित 'त्रिवे-दशेषः' ४३ लेशेषगरिये को 'चतुःषष्टिगुणः' ६४ लेगुणेर 'रदाढ्यः' ३२ युक्त गरेर 'पृथक्' दुइस्थानमा राखनुर एक स्थान का 'इन्दुकेन्द्रे' चंद्रके-न्द्रसंज्ञक अङ्कमा 'खखागाप्तयुते' अर्को स्थान का अङ्कलाइ ७०० का भागमा प्राप्त लब्धि युक्तगरे पछि शुद्धयष्टभागाब्दनखांशयुक्तः' शुद्धिको आठवाँ भागर अब्दपिण्डको वीशवां भाग ले युक्त स्पष्टमध्यम इन्दुकेन्द्र हुन्छ ॥ ४ ॥

जस्तै=शास्त्राब्द ८१२ लाइ ११ लेगुणेर ८९३२ मा ४ जोडेर ८९३६ लाइ ४३ ले शेष गर्दा ३५ रह्यो यस्लाइ ६४ ले गुणेर ३२ जोडे पछि चंद्र

केन्द्र मध्यम ध्रुवा २२७२ भयो यस्लाइ दुइस्थानमा राखेर एक स्थानमा ७०० को भाग दींदा अंशादि लब्धि ३।१४।४४ ईर शुद्धिको आठवाँ अंश ३६७÷८=४५।५२।३० र अब्दपिण्डको वीशवाँ भाग ८१२÷२०=४०। ३६।० स्मेत् जोडे पछि स्पष्ट चंद्र केन्द्र मध्यमध्रुवा २३६१।४३।१४ भया।

अवस्पष्टचंद्रमध्यमानयनविधिपनि उपजाति पूर्वार्धले भंदछन्—

केन्द्राद्भवघ्नादिषुनेत्रचन्द्रै-
लब्धोनितो मध्यविधुध्रुवः स्यात् ॥ ५ ॥

'भवघ्नात्' ११ लेगुणेका 'केन्द्रात्' चंद्रकेन्द्रदेखि 'इषुनेत्रचंद्रैः' १२५ का भागमा प्राप्त 'लब्धोनितो मध्यविधुः' लब्धिले विहीन मध्यचंद्र ध्रुवःस्यात्' स्पष्ट चंद्र मध्यम ध्रुवा हुन्छ ॥

जस्तै वा चंद्रकेध्रुवा २३६१।४३।१४ लाइ ११ लेगुणेर २५९७८।५५।३४ मा १२५ को भागदींदा लब्धि २०७।४९।५३ चंद्रमध्यमध्रुवा १३५८।११। २३ मा घटाये पछि स्पष्ट मध्यमचन्द्रध्रुवा ११५०।२१।३० भये ॥

इति श्रीटीकारामधनञ्जयकृतायां मनोरमायां रवीन्दुमध्यमाधिकारो द्वितीयः ॥ २ ॥

अथ संस्काराधिकारः ।

अवन्तिदेशाच्छ्रुतयोजनानि
संगुण्य बाणै रसभाजितानि ॥
हीनाधिकान्यङ्गनखेचकुर्या-
च्छायाकुवेदैः फलमंगुलानि ॥ १ ॥

१—दुइ श्लोक 'क, पुस्तकमा छइनन् ई दुईले भंदा कपुस्तकका दुइ श्लोकले पृथक्पृथक् दृग्गणित (बीज) देशांतर संस्कार गर्दा एकदं ठीक ठहर्छ ई 'ख, ग, ' पुस्तका श्लोक वाट केही मोटो हिसाब हुनज छ हुनता यस्वाट पनि स्वल्पांत- रहुन्छ स्वल्पांतर दोष दिने हुदै न भास्कराचार्यले भनेका छन्की 'स्वल्पांतरत्वादबहू- पयोगात्प्रसिद्धिभावाच्चबहुप्रयासात् । ग्रन्थस्य तज्ज्ञैर्गुरुताभयेनयस्त्यज्यतेऽर्थो न स दूष- णायेति' तसर्थ 'क' पुस्तककार 'खादि, पुस्तकाश्लोकमा क्षेपकत्व निर्णय न हुंदा चारै मूलमानै छन् ।

स्वदेशजाता विषुवत्प्रभास्या-
त्पञ्चर्तु दस्रांतरिता गतिघ्नी ॥
शतेन भक्तं भवतीह लब्धं
देशांतरं सूर्यशशाङ्ककेन्द्रे ॥ २ ॥

'अवंतिदेशात्' अवंतिनगरि देखि, श्रुतयोजनानि' सुनियेकायोजन 'बाणैःसङ्गुण्य' ५ लेगुणेर 'रसभाजितानि' ६ ले भाग लीयेर 'अङ्कनखे' २०६ मा 'हीनाधिकानि कुर्यात्' ऋणधन गर्नु र 'छायास्यात्' छायाहुन्छ 'कुवेदैः' ४१ ले भाग लीये पछि 'फल' फल 'अंगुलानि' अङ्गुलादिक हुन्छन् ॥ १ ॥

यसैलाइ ६० ले गुणेर पलात्मक गराये पछि 'स्वदेश जाता विषुवत्प्रभास्यात्' आफ्नादेश कि पलभा हुन्छे यै पलभा 'पञ्चर्तु दस्रांतरिता' २६५ मा घटायेर 'गतिघ्नी' आफ्ना गती ले गुणे पछि 'शतेन भक्तं' १०० ले भाग लींदा 'लब्धं प्राप्त लब्धि 'सूर्यशशांककेन्द्रे' सूर्यर चंद्रकेन्द्रमा 'देशांतरं' देशांतर 'भवति' हुन्छ ॥

यसैमा फेरी प्रकारान्तरले बीजसंस्कार (माने) दृग्गणित संस्कार बताउ छन् ।

पलप्रभा षड्गुणहतादशाप्ता
पुनः स्वभुक्त्या गुणिता क्रमेण ।
शतोद्धृतं तद्धणकं रवेःस्या-
द्धनंच चन्द्रे खलु केन्द्रकेच ॥ ३ ॥

'पल प्रभा' मेषादिमा सूर्य-सायन् हुँदा मध्याह्न को ½ हात का शङ्कु देखि भये को छाया यै ग्रह लाघवमा पनि लेखेको छ कि "मेषादिगे सायन भाग सूर्ये दिनार्द्धजा भा पलभा भवेत्सा। त्रिष्ठा हतास्युर्दशभिर्भुजङ्गैर्दिग्भिश्चराद्धांनि गुणोद्धृताऽन्त्या ॥" (ग्र० रविचंद्रस्पष्टाधिकार-श्लोक ५) 'षड्गुणहता' ६ छ लै गुणेपछि 'पुनः' फेरि 'दशाप्ता' १० ले भागलींदा प्राप्त लब्धि 'स्वभुक्त्या गणिता' आफ्ना भुक्ति ले गुणर

'शतोद्धृतं' १०० ले भाग लींदा प्राप्त लब्धि 'रवेः' सूर्यको ऋणकंस्यात् ऋणहुन्छ 'तत्' त्योफल 'चन्द्रे' चन्द्रमा र 'केन्द्रेच' चन्द्रकेन्द्रमापनि 'चादवशिष्टग्रहेपि' अरु ग्रहमापनि 'धनंस्यात्खलु' धन हुन्छ भनेकोपनि छकि "रवि बिना सर्वगतं धनं दृग्गणितं विदुः" इति खिदीम को पल प्रभा ६।३६ गोर्खा को ६।२१ नेपाल को ६।१२॥ ३ ॥

ग्रहको मंदगती जान्ना का निमित्त पंचतारास्पष्टीकरणाधिकारमा रहेको श्लोक पनि सौकर्यार्थं यहां पनि उद्धृत गरिन्छ—

रवेः स्वराः खं नवतिः खमिन्दोः
केन्द्रेशतं भूस्तमसः खसिद्धौ ॥
पादोनदृग्रामघनौखमेघौ त्र्यब्दौ
खसप्तौ क्षितिजादिकानाम् ॥ ४ ॥

सूर्यको ७० चंद्रको ९०।० चंद्रकेन्द्रको १००।१ राहुकी ०।२४ मंगलका १।४५ बृहस्पतिको ०।१७ शुक्रको ३।१७ शनिको ०।७ मंदगति हुन् ॥ ४ ॥

जस्तै=काशी को पलभा ५।४५ लाइ ६ ले गुणेर ३४।३० मा १० को भाग दिये पछि ३।२७ मिल्यो यस्लाइ सूर्य भुक्ति ७ लेगुणेर २९।९ मा १०० ले भाग दींदा सूर्य को अंशादि बीजऋण ०।१४।२९ भयो यस्तै हिसाब ले चंद्र भुक्तिले गुणेर ३।२७×९० = ३१०।३० भयो यस्मा २०० को भाग दीये पछि धन चंद्र को अंशादि बीज ३।६।१८ भयो एवं चंद्र केन्द्र ३।२७×१००÷१००=३।२७।० भयो ॥

अब अवशिष्ट पांच ग्रहको बीच संस्काररीती बताउ छन्—

शास्त्राब्दपिण्डाद् गुणितात्कुजादेः
सूर्याम्बराक्षीषु कुलेषु वेदैः ॥
लब्धं क्रमेणाष्टशतैः फलं य-
च्चन्द्राष्ट तत्वाब्धि शशाङ्क शिष्टम् ॥५॥

यस्को सोदाहरण अर्थ ग्रह मध्यमाधिकारमा बताइनेछ ॥ ५ ॥

अत्र सवैको देशांतर संस्कारपनी उपजाति एक श्लोक लं भंदछन्-

रेखा स्वदेशांतरयोजनघ्नी
गतिर्ग्रहस्याभ्रगजैर्विभक्ताः ॥
लब्धा हि लिप्ता खचरे विधेयाः
प्राच्यामृणं पश्चिमतो धनं ताः ॥ ६ ॥

'रेखा स्वदेशांतर योजनघ्नी' भूमध्य रेखा देखि स्वदेशसंमका रेखांतरले गुणियेकि 'ग्रहस्य' सूर्यादि ग्रहको 'गतिः' भुक्ति 'अभ्रगजैः' ८० ले 'विभक्ताः' भागलींदा। 'लब्धाः' पाइये का 'ताः' ती 'लिप्ताः' कलादि लब्धि 'खचरे' ग्रहमा 'प्राच्यां' भूमध्य रेखा देखि पूर्व भये 'ऋणं' ऋण 'पश्चिमतः' पश्चिमदेखि 'धनं' धन 'विधेयाः' गराउनू ॥ ६ ॥ रेखाक्याहो स्वतः सिद्ध छ अथवा कल्पित अर्थात् जहाँ कल्पना गरे पनि हुन्छ किनकि पृथ्वी को मध्य यैहो भनी कसैले निर्णय गर्न नसकें को हुनाले यस्मा अथार्वणिक श्रुति पनिछ कि "त एवऽनेद भुवनस्य नाभौं मध्यं प्रागपरं दक्षिणं चोत्तरञ्च' इति अतएव सिद्धांतशिरोमणीकारले भनेका छन्‌की—

"यल्लङ्कोज्जयिनी पुरोपरि कुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशत् ।
सूत्रं मेरुगतं बुधैर्निगदिता सा मध्यरेखा भुवः ॥

(मध्यमाधिकारः श्लोक० २)

अर्थात लंका देखि मेरुसम सूत्र टाँगदा जौन २ देश का माथि त्यो सूत्र पर्द छ त्यैमध्य रेखा संज्ञक हो नकि पृथ्वीको मध्यै ॥ अबमध्य रेखामा कुन्कुदेश हुन भनेमा श्लोक लेखिन्छ—

पुरीरक्षसां देवकन्याथ काञ्ची सितः पर्वतः पर्यली वत्सगुल्मौ ।
पुरीचोज्जयिन्याह्वया गर्गराटं कुरुक्षेत्रमेरू भुवो मध्य रेखा ॥१॥

जहाँ पूर्व पर उत्तर दक्षिण इत्यादि को जस्तो व्यवहार छ त्यैकि सिंले आचार्य हरूले भूमध्य रेखा माने का छन् किनकि दिशा हरूको पनी २ दिशा की बिचोबीच यैहो भनी निर्णय गर्न सकिदैन तद्वत ॥ ६ ॥ खिदिमको योजनांतर ७८ मानेका छन् कसै कसैले ७१ पनि भंदछन् ॥

जस्तै=कुरुक्षेत्र देखि काशी ६४ योजन पूर्व पर्ने हुनाले रेखा स्वदेशांतर ६४ भो यसैलाइ सूर्यगति ७ ले गुणे पछि ४४८ भयो यसमा ८०० भागदींदा कलादि लब्धि ५।३६ यस्तै चंद्रको ६४×९०÷८०=७२।० लब्धि केन्द्र को ६४×१००÷८०=८०।० भयो ॥

इति श्रीटीकाराम धनञ्जयविरचितायां मनोरमायां
संस्काराधिकारस्तृतीयः ॥ ३ ॥

अथ पञ्चाङ्गस्पष्टाधिकारः ।

रवीन्दुमध्यमाधिकारपछि पञ्चाङ्ग स्पष्टाधिकार आरंभगर्दा पहीले अहर्गंग बनाउने उपाय उपजातिछंदले भंदछन्—

त्रिंशद्गुणा मेषमुखार्कमासा
दिनैः समेता ऋतुवासरोना ॥
द्युवृन्दमेतन्नगभक्तशेषं
वारो भवत्यब्दमुखादिनाथात् ॥ १ ॥

'त्रिंशद्गुणाः' ३० ले गुणिये 'मेष मुखार्कमासाः' मेषसङ्क्रान्ति देखि का महीना 'दिनैः' गतेले 'समेता, युक्त भयेका 'ऋतुवासरोना' ऋतुकावारले कम भयेको 'एतत्' यो 'द्युवृन्दं' अहर्गणहुंछ ,नगभक्तशेषम् अहर्गणमा ७ ले भाग लींदा शेष रहेको 'अब्दमुखादिनाथात्' सम्वत्सर-पालक देखि 'वारो भवति' वार हुन्छ ॥ १ ॥

१—चंद्राश्विवह्नियुगभूतासाश्वतर्क-षड्बाणभूतविषयाश्च यथाक्रमेण ॥ मेषादि-राशिषु खरामगुणेषु देया भास्वत्यहर्गण इनांशक संयुतः स्यात् ॥ १ ॥ ३० ले गुणि येका गत मेषादि राशीमा क्रमैले १।२।३।४।५।६।७।६।६।५।५।५ जोडेर सूर्यको अंश-जोडिदिनु भास्वत्युक्त अहर्गण हुन्छ। जस्तै=गत राशि लाइ ३० ले गुणदा० भय यस्मा क्षेपकांक १ जोडे पछि १ भयो यस्मा सूर्यको अंश-२६ जोडिदियेपछि अहर्गंग २७ भयो यस्मा ७ ले भाग पछि शेष उहि ६ मिल्यो ॥ २—उक्त च ॥ अहर्गणेऽस्मिन्नग भक्त शेषे समाश्रिता वारमुखंति यत्नम् ॥ अतीव वारार्थमहर्गणोऽयं कुहीन-युक्तस्यादिति सम्प्रदायः ॥

जस्तै=गतमैह्रा० लाइ ३० लेगुणदा० भयो यसमा गते २७ योग गरे प छि २७ भयो यसमा ऋतुवासर० घटाये पछि २७ शेष रह्यो यै अह र्गण भयो यस्मा ७ को भाग दींदा ६ शेष रह्यो अतः वर्षेश शुक्रदेखि गनदा छठवाँ विहिवार भयो ।

सूर्यस्पष्टविधि उपजाति छंदले प्रकट गर्दछन्–

सूर्ये स्वरघ्नास्तिथयः प्रदेयाः

पृथक्शताप्ताः क्रमशश्च खंडाः ॥

शेषाच्च भुक्तानितभोग्य निघ्ना-

च्छताप्तयुक्तोऽभ्यधिकः स्फुटः स्यात् ॥२॥

'स्वरघ्नाः' ७ ले गुणियेका 'तिथयः' तिथि 'सूर्ये' सूर्य ध्रुवामा 'प्रदेयाः' जोडनुर 'पृथक्' दुइ स्थानमा राखनु एक स्थानमा 'शताप्ताः' १०० ले भाग लींदा प्राप्त लब्धि देखि 'क्रमशः' क्रमैले 'खण्डानि' वक्ष्यमाणखंडा (भवंति हुंछन्) 'भुक्तोनितभोग्यनिघ्नात्' भुक्त खंडा घटेका भोग्यखंडाले गुणिये का 'शेषात्' १०० ले भागलींदा रहेका शेषदेखि 'शताप्तयुक्तः' १०० ले भागलींदा प्राप्तलब्धिले युक्तभयेका भुक्तखण्डाले 'अभ्यधिकः' युक्त पृथक्स्थ बीज देशांतर संस्कृत सूर्यध्रुवा 'स्फुटः स्यात्' स्पष्ट हुन्छ ॥ २ ॥

सूर्य खण्डाङ्का उपजाति छंद का २ श्लोकले भंदछन्—

सूर्यस्य पञ्चाङ्क रवीन्द्र भूपा

घना नवेन्दुः कुयमा जिनाश्च ॥

सप्ताश्विनश्चंद्रगुणा रसाग्नी

द्व्यब्धी मरुत्सप्तशराः शराङ्गा ॥ ३ ॥

पञ्चाद्रयो वेदगजाः कृताङ्का-

स्त्रिखेन्दवो भानुभुवः कुसूर्याः ॥

अष्टाश्विचंद्राः शररामचंद्रा-

श्चन्द्राब्धिचंद्राः शरवह्निणश्च ॥ ४ ॥

'सूर्यस्य' सूर्यका 'पञ्च ५ अङ्क ९ रवि १२ इन्द्र १४ भूपाः १६ घनाः १७ नवेन्दू १९ कुयमाः २१ जिनाः २४ सप्ताश्विनः २७ चन्द्रगुणाः ३१ रसाग्नी ३६ व्यब्धी ४२ मरुत् ४९ सप्तशराः ५७ शराङ्गाः ६५ पंचाद्रयः ७५ वेदगजाः ८४ कृताङ्काः ९४ त्रिखेन्दवः १०३ भानुभुवः ११२ कुसूर्याः १२१ अष्टाश्विचंद्राः १२८ शररामचन्द्राः १३५ चंद्राब्धिचन्द्राः १४१ शरवज्रिणः १४५ इ २६ लब्धिवशात् क्रमैले खण्डा हुन्छन् ॥ ४ ॥

रविखण्डांतरभुक्तिबोधकचक्र

नं० १

लब्धिसंख्या	०	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३
खण्डा	०	५	९	१२	१४	१६	१७	१९	२१	२४	२७	३१	३६	४२
अन्तर	५	४	३	२	२	१	२	२	३	३	४	५	६	७
भुक्ति	२१ ०	७ १६ ४८	७ १२ ३६	७ ८ २४	७ ८ २४	७ ४ १२	७ ८ २४	७ ८ २४	७ १२ ३६	७ १२ ३६	७ १६ ४८	७ २१ ०	७ २५ १२	७ २९ २४

नं० २

लब्धि संख्या	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६
खण्डा	४९	५७	६५	७५	८४	९४	१०३	११२	१२१	१२८	१३५	१४१	१४५
अंतर	८	८	१०	९	१०	९	९	९	७	७	६	४	०
भुक्ति	७ ३३ ३६	७ ४३ ०	७ ३७ ४८	७ ४२ ०	७ ३७ ४८	७ ३७ ४८	७ ३७ ४८	७ ३७ ४८	७ २९ २४	७ २९ २४	७ २५ १२	७ १६ ४८	७ ० ०

जस्तै=दिन गण २७ लाइ ७ ले गुणेपछि १८० भयो यस्लाइ मध्यम सूर्य ध्रुवा ३।१३।५३ मा योगगरे पछि तात्कालिक मध्यम सूर्य १९३।२३।५३ भयो यस्मा बीज ऋण ०।१४।२९ घटायेपछि १९२।९।२४ भयो यस्मा मध्यरेखा भन्दा काशी पूर्व हुनाले ऋण ०।२।२६ घटायेपछि बीज देशांतर

संस्कृत सूर्य १९२।३।४८ भयो यस्लाई दुइ स्थानमा राखेर एक स्थानमा १०० को भागदींदा लब्धि १ मिल्यो अतः भुक्तखंडा ५ भोग्य ९ ई दुइको अंतर ४ घन हुन्छ रयै अंतर ४ ले शेष ९२।३।४८ लाइ गुणेपछि ३६८। १५।१२ भयो यस्लाइ १०० ले भाग दींदा अंशादिलब्धि ३।४०।५७ भयो यस्मा भुक्ता खंडा ५ जोडेपछि ८।४०।५७ यस्लाइ अर्को स्थानमा राखेका बीज देशांतर संस्कृत सूर्य १९२।३।४८ मा जोडेपछि स्पष्ट सूर्य २००।४४।४५ भयो ।

भोग्याद्रवेः सप्तगुणाच्छताप्ता

सप्तान्वितास्यात्स्फुटसूर्यभुक्तिः ॥ ५ ॥

'रवेः' सूर्यका 'सप्तगुणात्' ७ गुणियेका ४ 'भोग्यात्' भुक्तभोग्यांतर देखि 'सप्तान्वितं ७ ले युक्त भयेको 'शताप्तम्' १०० ले भागदींदा प्राप्त लब्धि 'स्फुटसूर्यभुक्तिः' स्पष्ट सूर्यको भुक्ति हुन्छ ॥ ५ ॥

खनन्दनिघ्नास्तिथयः शशाङ्के

केन्द्रेशतघ्नास्तिथयः प्रदेयाः ॥

केन्द्रः क्रमात्षट्शरसप्तदस्रैः

शोध्यो विधुश्चागशराब्धिदस्रैः ॥ ६ ॥

'शशाङ्के' चन्द्रमामा 'खनंदनिघ्नाः' ९० ले गुणियेका 'तिथयः' अहर्गण 'प्रदेयाः' जोड्नु 'केन्द्रे' चन्द्रकेन्द्रध्रुवामा 'शतघ्नाः' १०० ले गुणियेका 'तिथयः' अहर्गण 'प्रदेयाः' जोड्नु 'क्रमात्' क्रमैले षट्शरसप्तदस्रै' २७५६ ले 'केन्द्रः' चन्द्रकेन्द्र 'अगशराब्धिदस्रैः' २४५७ ले 'विधुश्च' चन्द्रपनि 'शोध्यः' शुद्ध गर्नु ॥ ६ ॥

[1]चेच्छोधने केन्द्रगतो विशुद्धे-

त्तदैव चन्द्रोपि विशोधनीयः ।

हीनेऽथचन्द्रे भशतंतु दत्वा

शोध्यस्तदास्यादितिसम्प्रदायः ॥ ७ ॥

---

१ यो श्लोक 'क' पुस्तक मा छैन।

'चेत्' यदि 'शोधने' २७५६ ले शेष गर्दा 'केंद्रगतः' केंद्रमाकोचंद्र 'विशुद्धेत्' घट्योभने 'तदा' तवनै 'चंद्रोऽपि' चंद्रमापनि 'विशोधनीयः शुद्ध गराउनू अर्थात् केंद्रमा न घटे चंद्रमा पनि न घटाउनु यदि केंद्रमा घट्यो चंद्रमामा घटन शकेन भने के गर्नु भंने आशंकामा भंदछन् 'अथ हीने चंद्रे' २४५७ भंदा चंद्रकम भये 'भशतं २७०० 'दत्वा' जोडेर 'शोध्यः स्यात्' घटाउनु योग्य हुन्छ 'इति' यो 'सम्प्रदाय छ ॥ ७॥

इन्दुर्द्युवृन्दात्सहितः खसूर्यै-
श्चरार्द्धभागोनयुतः समार्द्धात् ।
चरार्द्धभागा विषुवादिमासे
खचन्द्रनेत्रद्वयचन्द्रखांशाः ॥ ८ ॥

'द्युवृन्दात्' अहर्गणदेखि 'खसूर्यैः' १२० को भागदींदा प्राप्तलब्धिले 'सहितः' युक्तभयेका 'समार्द्धात्' वर्षार्धदेखियेताउता 'चरार्द्धभागोनयुतः' चरार्द्धभाग जोड़ियेकोर घटाइये को 'इन्दुः' चंद्रध्रुवा (स्फुटः स्यादित्युत्तर श्लोकेनान्वयः) अर्थात् मेष देखि तुलासंमक्षण वृश्चिक देखि मीनसंम धन हुन्छ अवचरार्द्धं कुन हुन भंने अपेक्षामा भंद छन् 'विषुवादिमासे' मेषादि महीनामा 'खचंद्रनेत्रद्वयचंद्रखांशाः' ०।१।२।२।१।० अंश भयेका [1]'चरार्द्ध भागाः' चरार्द्धभाग (भवन्ति) हुन्छन् ॥ ८॥

पुनर्द्युवृन्दाद् गगनेषुलब्धं
शीतांशुकेन्द्रेचयुतं प्रकुर्यात् ।
तस्माच्चकेन्द्राच्छतशश्चखण्डा
भोग्योद्भवांशैश्च धनं स्फुटः स्यात् ॥ ९ ॥

'पुनः' फेरि 'द्युवृंदात अहर्गणदेखि 'गगनेषुलब्धं' ५० ले भाग दींदा प्राप्तलब्धि 'शीतांशुकेंद्रे' चंद्र केन्द्रमा 'युतं' प्रकुर्यात्' जोडिदिनु 'तस्मात् केंद्रात्' त्यो लब्धियुक्त केंद्रदेखि 'शतशः' १०० ले भाग दींदा भयेका लब्धि ले 'खंडाः' खण्डा हुन्छन् 'भोग्योद्भवांशैः' भुक्त भोग्यांतरले गुणेर १००

[1] चरार्द्धमा क्रम द्युक्रमले १२ महीनाको हुन्छन्।

ले भागदीयैका शेष अंकवाट भयेका अंशादि लब्धिलेर 'चात्' चकार ग्रहणगर्नाले भुक्तखंडा ले पनि 'धनं' युक्तचंद्र 'स्फुटःस्यात्' स्पष्ट हुन्छ ॥ ८॥

इन्दोः खरूपाग्निरसाः खचंद्रा
नृपाजिनाः पञ्चगुणारसब्धयः ॥
षष्टिः शरागाः कुनवाष्टकाष्ठाः
षड्भानवो राममनुर्नवाहाः ॥ १० ॥
पञ्चाम्बुदाः खाङ्कभुवो द्विखाश्वि-
विश्वाश्वि जात्यश्वि खरामदस्राः ॥
पञ्चाग्निदृग्गोऽग्नियमाः कुसिद्धा
नेत्राब्धि दृग्वह्निजिनास्त्रिसिद्धाः ॥२१॥

'इंदोः' चंद्रमाका 'ख० रुप १ अग्नि ३ रसाः खचंद्राः १० नृपाः १६ जिनाः २४ पञ्चगुणाः ३५ रसाब्धयः ४६ षष्टि ६० शरागाः ७५ कुनव ९१ अष्टकाष्ठाः १०८ षड्भानवः १२६ राममनुः १४३ नवाहाः १५९ पञ्चाम्बुदाः १७५ खाङ्कभुवः १९० द्विखाश्वि २०२ विश्वाश्वि २१३ जात्यश्वि २२२ खरामदस्राः २३० पञ्चाग्निदृक् २३५ गोग्नियमाः २३९ कुसिद्धाः २४१ नेत्राब्धिदृक् २४२ वन्हिजिनाः २४३ त्रिसिद्धाः २४३ 'इ' २८ क्रमले चंद्र खंडा हुंछन् ॥ ११ ॥

चं १ जस्तै=दिन गण २७ लाइ ९० ले गुणेर २४३० चंद्रध्रुवा ११५०।२१।३० मा योग गरे पछि ३५८०।२१।३० । दिन गणमा २७÷१२०=।०।१३।३० अंशादि लब्धिमिल्यो यो जोड़ेर चरार्द्धमेषको ० घटाये पछि ३५८०।३५।० यस्लाई २४५७ को भाग दियेर शुद्ध गराये पछि शेष ११२३।३५।० रह्यो यस्मा चंद्र बीज धन ३।६।१८ लाइ जोडेर देशांतर ऋण १।१२।० घटाये पछि बीज देशांतर संस्कृत मध्यम चंद्र ११२५।२६।१८ भयो ।

चंद्रखंडांतरभुक्ति बोधक चक्र

नं० १

संख्या	०	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४
खण्डा	०	०	१	३	६	१०	१६	२४	३५	४६	६०	७५	९१	१०८	१२६
अन्तर	०	१	२	३	४	६	८	११	११	१४	१५	१६	१७	१८	१७
कलादिगतिः	९०	९१	९२	९३	९४	९६	९८	१०१	१०१	१०४	१०५	१०६	१०७	१०८	१०७
	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	४८	०	०	०

नं० २

संख्या	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८
खण्डा	१४३	१५९	१७५	१९०	२०२	२१३	२२२	२३०	२३५	२३९	२४१	२४२	२४३	२४३
अन्तर	१६	१६	१५	१२	११	९	८	५	४	२	१	१	०	०
कलादिगतिः	१०६	१०६	१०५	१०२	१०१	९९	९८	९५	९४	९२	९१	९१	९०	९०
	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०

क्रं० २, दिनगण २७ लाइ १०० ले गुणेर २७०० र दिनगणमा ५० ले भाग दींदा मिले को अंशादि० । ३२।३४ जोड़ि दिये पछि चंद्रकेंद्रध्रुवा ५०६२।१५।३८ भयो यस्लाइ २७५६ ले शुद्धगरे पछि शेष २३०६।१५।३८ रह्यो यस्मा केंद्र बीज धन २।२७।० जोडेर देशांतर ऋण १।२०।० घटायेपछि बीज देशांतर संस्कारित चंद्रमध्यकेंद्र २३०८।२२।३८ भयो स्प० ३, संस्कृत चंद्रमध्यकेंद्रमा १०० ले भाग लींदा लब्ध फल भुक्तखण्ड २३ तेइसवां २३५ भयो अतः भोग्यखण्डा २३९ भयो ई दुइको अंतर धन ४ ले शेष ८।२२।३८ लाइ गुणेर ३३।३०।३२ मा हर १०० को भाग दिये पछी

फल ०।२०।६ यस लाइ भुक्त खंडा २३५ मा मिलायेर २३५।२०।६ संस्कृत चंद्रमा योग गरे पछि स्पष्टचंद्र १३६०।४९।२४ भयो ॥

सूर्यचंद्रस्पष्टगरेर अब चंद्रगती र तिथि ल्याउनेउपाय इंद्रवज्रा छंदले भंदछन्––

भुक्तिर्नवत्यान्वितभोग्यमिन्दो-
रर्कोनचन्द्रात्तिथयः खनंदैः ॥
शेषोनखांकाद्गगनाङ्गनिघ्नाद्
भुक्त्यंतराप्ता घटिका भवंति ॥१२॥

'नवोत्यान्वितभोग्यम्' ९० ले युक्त भयेका भोग्य खण्डान्तर 'इन्दोः' चंद्रमाको 'भुक्तिः' भुक्तिहुन्छ 'अर्कोनचंद्रात्' सूर्य स्पष्ट घटायेका चंद्रस्पष्ट देखि (१) 'खनंदैः' ९० ले भागदींदा मिलेका लब्धिले 'तिथयः' शुक्ल प्रतिपदा देखि क्रमले तिथि 'भवति' हुन्छन् 'गगनाङ्गनिघ्नात्' ६० ले गुणियेका 'शेषोनखाङ्कात्' शेष घटेका ९० देखि 'भुक्त्यन्तराप्ता' चंद्रसूर्य भुक्त्यंतरले मिलेका लब्धि 'घटिका भवंति' घडी हुन्छन् ॥ १२ ॥

जस्तै=चंद्रखंडातर ४ यस्ले ९० युक्त भयेपछि चंद्रगति ९४।० भयो=अबस्पष्ट चंद्र १३६०।४९।२४ मा सूर्यस्पष्ट २००।४४।४५ घटाये पछि शेष ११६०।४।३९ मा ९० ले भागदींदा लब्धगत तिथि बारहवाँ मिल्यो भाग शेष ८०।४।३९ लाई ६० ले गुणेर सजातीय गराये पछि भाज्य २८८२७९ भयो सूर्यगति ७।१६ चंद्रगति ९४।० मा घटाये पछि ८६।४४ भयो यसलाइ सजातीय गराये पछि भाजक ५२०४ भयो यस्ले भाज्य मा भागलींदा लब्धि वर्तमान तिथिको भुक्त घडी पला ५५।२४ मिल्यो अब शेष ८०।४।३९ लाइ ९० मा घटाये पछि ९।५५।२१ बचे यसलाइ सजातीय गराये पछि ३५७२१ भाज्यभयो यस्मा भाजक ५२०४ ले भाग दींदा लब्धि वर्तमान तिथिको भोग्य घडि पला ६।५२ भयो ई भुक्त भोग्य घडी पला को योग ६२।१६ भयो ॥

१–यदि चंद्रमा सूर्य घटाउंदा शेष० रह्यो भने शुक्ल पक्षको प्रतिपदा तिथि हुंछ चंद्र स्पष्ट सूर्य स्पष्ट देखि कम छ भने २७०० जोडेर घटाउनु ।

तिथिका पछि नक्षत्र परिपाटी प्रकट गर्दछन्—

शताप्तमृक्षं शतशोधितांशा-

त्षष्ट्याहताद्भुक्तिहृतास्तु नाड्यः ॥

(शशाङ्कात्) चन्द्रदेखि 'शताप्तं' १०० ले भागर्दीदा प्राप्त लब्धि 'ऋक्षं' नक्षत्र हुन्छ 'षष्ट्याहतात्' ६० ले गुणियेका 'शतशोधितांशात्' १०० मा घटाये का शेष देखि 'भुक्तिहृताः' चंद्र भुक्ति ले भाग लिये पछि 'नाड्यः' घडी हुन्छन् ॥

जस्तै = स्पष्टचंद्र १३६०।४९।२४ मा १०० को भाग दिये पछि गत नक्षत्र १३ तेरहवाँ हस्तमिल्यो अवशिष्ट ६०।४९।२४ लाइ ६० ले गुणेर सजातीय गराये पछि भाज्य २१८९६४ भयो चंद्रगति ९४ लाइ ६० ले गुणे पछि भाजक ५६५० भयो यसले भाज्य मा भाग दिये पछि वर्तमान नक्षत्रको भुक्त घड़ी पला ३८।४९ मिल्यो शेष ६०४९।२४ लाइ १०० मा घटाये पछि शेष ३९।१०।३६ भयो यस्लाई ६० ले गुणेर सजातीय गराये पछि १४१०३६ भयो यसमा भाजक ५६५० को भाग दिये पछि वर्तमान नक्षत्रको भोग्य घडि पला २५।० मिल्यो इ गत एष्यको योग ६३।४९ भयो ॥

राशिः शशांकाच्छरजातिलब्धो

नक्षत्रवत्तद्घटिका भवंति ॥ १३ ॥

'शशाङ्कात्' स्पष्ट चंद्र देखि 'शरजातिलब्धः' २२५ ले भागर्दीदा भये को लब्धि 'राशिः' राशिहुन्छ 'तद्घटिका' तीराशी का घटीपला 'नक्षत्र वत्' नक्षत्र का भैं 'भवन्ति' हुन्छन ॥ १३ ॥ (राशीः स्फुटार्काच्छरजातिलब्धंखर्वाह्वनिघ्नादवशोषतोंऽशः ॥)

जस्तै = स्पष्ट चन्द्र १३६०।९।२४ मा २२५ को भाग दिये पछि लब्धि गत कन्या राशि ६ शेष १०४९।२४ भयो यसलाइ ३० ले गुणेर सजातीय गराये पछि ३।९।२४ भयो यस्मा २२५ ले भाग दिये पछि फल अंशादि १।३३।११ मिल्यो यसमा गत ६ राशीसमेत् राखि दिये पछि स्पष्ट चंद्रमा ६।१।३२।११ भयो यस्तै स्पष्ट सूर्य २००।४४।४५ मा २२५ ले भाग दिये पछि स्पष्ट सूर्य ०।२६।५१।५६ भयो ।

एवं रवींदोर्युतितश्च योगाः
सूर्येन्दुभुक्त्यैक्यहृतास्तु नाड्यः ॥ १४ ॥

'एवं' यस्तै 'रवीन्दोर्युतितः' सूर्यचन्द्र स्पष्ट का योग देखि 'योगाः' योग हुन्छन् 'सूर्येन्दुभुक्त्यैक्यहृतास्तु' सूर्यचन्द्रका भुक्ति का योग ले भाग लींदा भये का लब्धिता 'नाड्यः' घडि हुन्छन् ॥ १४ ॥

जस्तै=स्पष्ट सूर्य २००।४४।४५ मा स्पष्ट चन्द्र १३६०।४९।२४ जोडेर १५६१।३४।९ मा १०० को भागदींदा लब्ध गत यो १५ पंद्रहवाँ वज्र भयो शेष ६१।३४।९ लाइ ६० गुणेर सजातीय गराये पछि भाज्य २२१६-४९ लाइ सूर्येन्दुभुक्त्यैक्य १०१।१६×६० ले गुणेर सजातीय गरायेर ६०७६ को भाग दिये पछि वर्तमान सिद्धि योग को भुक्त घडीपला ३६। २९ भयो=फेरी पूर्व शेष ६१।३४।९ लाइ १०० मा घटायेर शेष ३८। २५।५१ लाइ ६० ले गुणेर सजातीय गराये पछि भाज्य १३८३५१ मा भाजक ६०७६ को भाग दिये पछि सिद्धि योग को भोग्य घडी पला २२।४६ मिल्यो भुक्त भोग्य को ऐक्य ५९।१५ भयो।

अर्कोनचन्द्राच्छरवेदहीना-
त्ततोऽपि शेषाच्च शराब्धिलब्धम् ॥
सप्तावशेषं करणं ववाद्यं
तन्नाडिकाद्यास्तिथिवद्भवन्ति ॥१५॥

'शरवेदहीनात्' ४५ घटायेका शेषात् 'अर्कोनचंद्रात' सूर्यघटाये का चंद्र देखि 'सप्तावशेषम्' ७ ले शेष गरिये को 'शराब्धिलब्धं' ४५ ले भागलींदा प्राप्त लब्धि 'ववाद्यंकरणं' 'वव आदि गरिये को करण हुन्छ 'तन्नाडिकाद्याः' तीकरणाका घडी पला 'तिथिवद्भवन्ति' तिथि का भैं हुन्छन् ॥ १५ ॥

जस्तै=स्पष्ट चंद्र १३६०।४९।२४ मा स्फुट सूर्य २००।४४।४५ घटाये पछि शेष ११६०।४।३९ मा ४५ घटायेर रहे को शेष १११५।४।३९ लाइ ४५ को भाग दिये पछि २४ भो २४ लाइ सात ७ ले शेष गरे पछि गत करण ३ तेस्रो कौलवमिल्यो=शेष ३५।४।३९ लाइ ६० ले गुणेर सजातीय गराये पछि भाज्य १२६२७९ भो यस्मा चंद्र सूर्य गती को अन्तर ६० ले गुणेर सजातीय गरायेका भाजक ५२०४८ ले भागलिंदा वर्तमान तैतिलकरण

को भुक्त घडी पला २४।१६ भयो=फेरि शेष ३५।४।३९ लाइ हर ४५ मा घटाये पछि शेष ६।५५।२१ लाइ ६० ले गुणेर सजातीय गराये पछि भाज्य ३५७२१ मा ५२०४ को भाग दिये पछि तैतिल करण को भोग्य घडि पला ६।५२ मिल्यो ई दुवैको योग ३१।८ हुन्छ ।

परे दले कृष्णचतुर्दशी या
तिथ्यर्द्धभोगाः शकुनिश्चतुष्पात् ॥
नागश्च किंस्तुघ्नमिति क्रमेण
चत्वारि विद्यात्करणानि नित्यम् ॥१६॥

'य' जो 'कृष्णचतुर्दशी' कृष्ण पक्ष की चतुर्दशी (तस्याः) 'परे-दले' तेस्का परार्द्धमा 'तिथ्यर्द्धभोगाः' तिथीको आधा भोग गर्ने शकुनिः, चतुष्पात्, नागः, किंस्तुघ्नम्, इति क्रमेण' यसक्रमले 'नित्यम्' सधै 'चत्वारि' चार 'करणानि' करण 'विद्यात्' जानोस ॥ १६ ॥

दिनेदिनेऽहर्गणरूपयुक्तः
सप्तैव सूर्ये च खनन्दमिन्दौ ॥
खखेन्दवः केन्द्रगणे प्रयोज्याः
प्राग्वत्स्फुटीकृत्य तिथिः प्रसाध्याः ॥ १७ ॥

'दिनेदिने' प्रति दिनमा 'रूपयुक्तः' एक जोडियेको 'अहर्गणः' दिन गण हुन्छ 'सूर्ये' सूर्यमा 'सप्तैव' ७ 'इन्दौ' चंद्रमा 'खनंदम्' ९० 'केन्द्र-गणे' केन्द्रमा 'खखेन्दवः' १०० 'प्रयोज्याः' जोडनु अनि 'प्राग्वत्स्फुटी-कृत्य' पैल्हे झैं स्पष्ट गरायेर 'तिथिः' तिथि 'प्रसाध्या' सिद्धगर्नु ॥ १७ ॥

अत्र केही क्षेपक स्वरूप ले पुस्तकमा रहेका श्लोक लेखिन्छन् ।

[1]शततत्वं शतार्द्धञ्च पादोनं क्रमशस्त्रिधा ।
द्विहीनं चाब्दगुणितं रवेः संक्रमणं भवेत् ॥ १ ॥

१—ई 'क' पुस्तकमा मात्र छन् ।

पुन र्घनिघ्नाब्द नखेषुचंद्रैर्लब्धं च घट्यादिषु युक्तमेतत्।
रेखान्तरेणाङ्घ्रि युतोन पूर्वे परोऽथ मेषे खकृतिश्च देवे ॥ २ ॥
अब्दो भवघ्नः पृथगर्कहीनः खागैक लब्धेन युतः खरामैः।
लब्धाधिमासस्यतु योऽस्ति शेषः सैकोर्कसङ्क्रान्ति तिथिस्तु चैत्रे ॥ ३ ॥

वारेरूपं तिथौ रुद्रा नाड्यां पंचदशैव हि।
एकत्रिंशत्पले देया जायते सूर्यसंक्रमः ॥ ४ ॥

गतवत्सरसंक्राताविति शेषः—

अष्टाधिमासाः स्युर्निस्यं प्रोच्यंते फाल्गुनादयः।
सौम्यपौषौ क्षयं नित्यं भवेतामितिनिश्चितम् ॥
क्षयोवाप्यधिमासो वा स्यादूर्जे इति निश्चितम्।
नक्षयोनाधिमासः स्यान्माघो वै परिकीर्तितः ॥ ६ ॥
पंच मासास्तु वैशाखादधिमासा व्यवस्थिताः।
भवंति चाष्टभिर्वर्षैर्भवै (११) र्वाङ्क निशाकरैः (१९) ॥ ७ ॥
तथैव फाल्गुनश्चैत्र आश्विनः कार्तिकोऽधिकः।
एते र्कीन्द्रैः (१४१) शराङ्गैर्वा (६५) कदाचिद्गोकु (१९) वत्सरे ॥८॥
मार्गपौषौ क्षयौ स्यातां कदाचित्कार्तिको भवेत्।
अधिमासस्तदा भाद्रपदो ज्ञेयश्च फाल्गुन ॥ ९ ॥
क्षयात्प्रागधिमासः स्यान्नित्यं भाद्रपदत्रये।
आश्विनोर्जौ सदा स्यातामादौ भाद्रपदः सकृत् ॥ १० ॥
द्वात्रिंशद्भिर्गतैर्मासैर्दिनैः षोडशभिस्तथा।
घटिकानां चतुष्केन सम्पतत्यधिमासकः ॥ ११ ॥
व्योमाग्नि नागै रहितः शकेन्द्रो नवेन्दुभिर्भाजित शेषकाङ्कैः।
त्रिरुद्रखाष्टाष्टि शराश्वविश्वे द्विचैत्रमारभ्य सदाधिमासः ॥१२॥
बाणाग्निशक्रोनितशाकमध्ये सूर्याहता वेदयुता मुनीन्द्रैः।
नवेन्दुभक्तो भवतीह शेषश्चैत्रादिमासेषु तदाधिमासः ॥१३॥

चन्द्रार्कयोस्तुबिम्बैक्यं प्रतिपद्दर्शसंधिषु।
अमान्तादुभयत्रापि रसनाड्योऽर्कमण्डलात् ॥ १४ ॥
तन्मण्डलाच्छशीगच्छेत्ततः सूर्यस्य संक्रमः।
मासोऽसौ मलिनः प्रोक्तो तद्धीनोऽधिकः स्मृतः ॥ १५ ॥

असङ्क्रान्तिमासोऽधिमासः स्फुटंस्यात् ।
द्विसंक्रान्तिमासः क्षयाख्यः कदाचित् ॥
क्षयः कार्तिकादित्रये नान्यतः स्यात् ।
तदावर्षमध्येऽधिमासद्वयं च ॥ १६ ॥

इति श्री टीकारामधनंजय कृतायां मनोरमायां पञ्चाङ्ग-
स्पष्टाधिकारश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

अथ ग्रहध्रुवाधिकारः ।

पञ्चाङ्गस्पष्टाधिकारपछि क्रमप्राप्त ग्रहध्रुवाधिकार आरंभ गर्दा पहीले वर्षाधिपति जान्ने रीती उपजातिछंद ले भंदछन्—

शास्त्राब्दसौराब्दगणात्कलेर्वा
वर्षाधिपाः सप्तहृतावशेषाः ।
शुक्रेन्दुवाचस्पतिसूर्यसौम्याः
शनैश्चरारौ क्रमशो भवंति ॥ १ ॥

'शास्त्राब्दसौराब्दगणात्' शास्त्रारम्भ देखियताका सौरवर्षदेखि-अर्थात् अब्दपिण्ड देखि—'वा' अथवा 'कलेः' गतकलिदेखि 'सप्तहृतावशेषाः' ७ ले भागलीयेर बाँकि रहेका देखि 'शुक्रेन्दुवाचस्पतिसूर्यसौम्याः शनैश्चरारौ' शुक्र, चंद्र, बृहस्पति, सूर्य, बुध, शनिश्चर, मङ्गल, ई 'क्रमशः' क्रमैले 'वर्षाधिपाः' वर्षाधिपति 'भवंति' हुन्छन् ॥ १ ॥

जस्तैं=८१२ मा ७ ले भाग दिये पछि० शेषर त्यो। एवं गतकलि १०१२ मापनि ७ को भाग दींदा शेष शून्य० रह्यो अतः शुक्र यस वत्सर को अधिपति भयो ॥

शेष	०	१	२	३	४	५	६
वर्षाधिप	शु०	चं०	बृहस्प०	सूर्य	बुध	शनि	मंगल

अब्दोर्कनिघ्नो रविमासयुक्तः
सप्तावशेषे रविमासनाथाः ॥
ज्ञशुक्रसूर्यारसुरेज्यसौरि-
चंद्राः क्रमात्सावनमासतोऽन्ये ॥ २ ॥

'अर्कनिघ्नः' १२ ले गुणियेको 'रविमासयुक्तः' सौरमासले युक्त 'अब्दाः' अब्दपिण्ड 'सप्तावशेषे सति' ७ ले शेष गरे छदामा 'क्रमात्' क्रमैले 'ज्ञशुक्रसूर्यारसुरेज्यसौरिचंद्राः' बुध, शुक्र, सूर्य, मंगल, बृहस्पति, शनैश्चर, चंद्र, ई 'रविमासनाथाः' सौरमासाधिपति (भवंति) हुंछन् 'सावनमासतः' सावनमास देखि भनि 'अन्ये' कोहि आचार्य भंदछन् ॥ २ ॥

शेष	०	१	२	३	४	५	६
मासाधिपः	बुध	शुक्र	सूर्य	मंगल	बृहस्प	शनैश्च	चंद्र

अब्दः पृथक्खेशगुणः शराग-
रामाङ्कलब्धेन्द्रियचंद्रयुक्तः ॥
तत्षष्टिशेषादिषुभिर्युगानि
लब्धानि शेषेङ्गिरसः समा स्युः ॥ ३ ॥

'पृथक' दुइ स्थानमा राखियेको 'खेशगुणः' ११० ले गुणियेको 'शरागरामाङ्कलब्धः' २५१५ वर्तमाण चेपकले युक्त गरे पछि ९३७५ ले भाग दींदा मिलेका लब्धिमा 'इन्द्रीयचंद्रयुक्तः' १५ जोडियेको 'अब्दः' अब्दपिण्ड 'तत्षष्टिशेषात्' ६० ले शेष गराइयेका तेस देखि 'इषुभिः' ५ ले भाग दींदा 'लब्धानि' मिलेका लब्धि 'युगानि' युग हुन्छन् 'शेषे' वाकि रहेकामा 'अंगिरसः' बृहस्पतीका 'समा स्युः' वर्ष हुन्छन् ॥ ३ ॥

अब्दे खेशगुणेदेयाः पञ्चचंद्रेषुलोचनाः !

भास्वतीकरणे नित्यं वत्सरं मिहिरोदितन् ॥ १ ॥

अब राहुका ध्रुवा बताउछन्--

पातः शरघ्नो नगनेत्रयुक्त-
स्त्रिनं दशेषो गगनाङ्गनिघ्नः ॥
द्विरिंदुरामाप्तखरामहीनः
सांशोब्दवृन्दात्पुनरङ्गचन्द्रैः ॥ ४ ॥

'शरघ्नः' ५ ले गुणियेको 'नगनेत्रयुक्तः' २७ ले युक्त भयेको 'गगनाङ्गनिघ्नः' ६० ले गुणियेको 'अब्दपिण्ड इति पूर्वश्लोकादनुवर्तते' अब्द पिण्ड जोछ सो 'द्विः' दुइ स्थानमा राखनु र एक स्थानमा 'इन्दुरामाप्तखरामहीनः' ३१ ले भाग दींदा भयेका लब्धि र ३० घटायेर 'पुनः' फेरि 'अब्दवृन्दात्' अब्दपिण्डदेखि 'अङ्गचंद्रैः' १६ ले भाग लींदा मिलेका लब्धी 'सांशः' अंशादि युक्त भयेको 'पातः' राहुध्रुवा हुन्छ ॥

न[1] प्राप्यते तत्र त्रिनंदशेषस्तदता खखाब्धीपुयुतं प्रकुर्यात् ।
तदाबुधैः षष्टिगुणं विधेयं पूर्वोक्तवत्पात खगोध्रुवः स्यात् ॥ ५ ॥

जस्तै=शास्त्राब्द ८१२ लाइ ५ ले गुणेर ४०६० मा २७ जोडेर ४०८७÷९३ भागदींदा शेष ८८ बच्यो यस्लाइ ६० ले गुणेर ५२८० दुइ स्थानमा राखेर एक स्थानमा ३१ को भाग दींदा लब्धि अशादि १७०।१९। २१ भये ई र अर्को स्थानमा राखेका अंकमा ३० स्मेतघटाउँदा ५०७९। ४०।३९ भये फेरी अब्दपिण्ड ८१२ मा १६ ले भाग दींदा अंशादिलब्धि ५०।४५।० भयो यसलाइ ५०७९।४०।३९ मा जोडे पछि राहु ध्रुवा ५१३०।२५।३९ भयो ॥ यहाँ पहीले राहु सिद्ध गर्नु परेको शताहत द्वा० का अधिकारमा पडला भनी हो ॥

शास्त्राब्दपिंडो वसुवह्निषड्घ्नः
सशीतरश्मिज्वलनोमहीजः ॥
शताहतद्वादशराशिचक्रैः
शेषोब्धिबाणैश्चयुतोऽब्दवृंदात् ॥ ५ ॥

१ ख ग पुस्तकमा यो श्लोक मूल मा छैन ।

'वसुवह्निषड्घ्नः' ६३८ ले गुणियेको 'सशीतरश्मिज्वलनः' ३१ युक्त भयेको 'शताहतद्वादशराशिचक्रैः शेषः' १२०० ले शेषगरियेको 'अब्द-वृन्दात्' अब्दपिंडदेखि 'अब्धिबाणैः' ५४ ले भागलींदा मिले का लब्धि ले 'युतः' युक्त भयेको 'शास्त्राब्दपिण्डः' शास्त्राब्दपिण्ड जो छ सो 'महीजः भवति' भौम ध्रुवा हुन्छ ॥ ५ ॥

जस्तै=शास्त्राब्द ८१२ लाइ ६३८ ले गुणदा ५१८०५६ भयो यस्मा ३१ जोडेर शास्त्रब्दमा ८१२÷५४ को भागदींदा अब्द अंशादि १५।२।१३ यसलाइ पूर्वांक मा जोडेर ५१८१०२।२।१३। भयो यसलाइ १२०० शेषगर्दा शेष भौमध्रुवा अंशादि ९०२।२।१३ भयो।

ज्ञोच्चं खखाश्विघ्नमधोदशघ्नं
तिथीन्दुलब्धाङ्गिरसाश्विहीनम् ॥

'शास्त्राब्दपिण्ड इति शताहतद्वादशराशिचक्रमिति च सर्वत्रानुवर्तते' 'खखाश्विघ्नं' २०० ले गुणिये को 'अब्दपिंडः' अब्दपिंड 'अधः' दुइ स्थानमा राखनु र एक स्थानमा 'दशघ्नं' १० ले गुणेका देखि 'तिथीन्दु-लब्धाङ्गरसाश्विहीनम्' ११५ ले भागलींदा मिले का लब्धि ले र २६६ ले विहीन अर्को स्थानमा राखेको अंक फेरि 'शताहतद्वादशराशिचक्रशेषं' १२०० ले शेष गरियेको 'ज्ञोच्चं भवति' अंशादि बुध शीघ्र ध्रुवा हुन्छ।

जस्तै-८१२ लाइ २०० गुणदा १६२४०० यसलाइ दुइ स्थानमा राखेर एक स्थानमा फेरी १० ले गुणे पछि १६२४००० भयो यसमा ११५ को भाग दीयेर लब्धि अंशादि १४१२१।४४।२० मिले इनि लाइ अर्कोस्थानमाराखेको अङ्क १६२४०० मा घटाये पछि १४८२७८।१५।४० फेरी यसैमा २६६ घटाये पछि १४८०१२।१५।४० लाइ १२०० ले शेष गराये पछि बुधको उच्चध्रुवा अंशादि ४१२।१५।४० भयो ॥

सताहतोऽधः खनवाप्तनेत्र-
सूर्याब्यजीवोब्दनखांशयुक्तः ॥ ६ ॥

'शताहतः' १०० ले गुणेको अब्दपिण्ड 'अधः' दुइ स्थानमा राखनु र एक स्थानमा 'खनवाप्तः' ९० ले भागलींदा का लब्धि ले युक्त 'नेत्रसूर्याब्य' १२२ ले युक्त 'अब्दनखांशयुक्तः' अब्दपिण्डका बीसवाँ भागले युक्त १२०० ले शेषगराइका जीवःस्यात् गुरु ध्रुवा हुन्छ ॥ ६ ॥

जस्तै=अब्दपिण्ड ८१२ लाइ १०० गुणे पछि ८१२०० लाइ दुइ स्थानमा राखेर एक स्थानमा ९० को भागदींदा लब्धि अंशादि ९०२।१३। २० भये यसलाइ ८१२०० मा जोडे पछि ८२१०२।१३।२० भये फेरी अब्द-पिण्ड को बीसवाँ भाग ८१२÷२०=४०।३६।० र १२२ जोडेर १२०० ले शेष गराउँदा बृहस्पतिको अंशादि मध्यम ध्रुवा ६६४।४९।२० भयो ॥

खेषुस्वरघ्नोऽङ्कशराग्नियुक्तः ।
सितोच्चमाढ्यं कुनृपैः शतघ्नात् ॥

'खेषुस्वरघ्नः' ७५० ले गुणेको 'अङ्कशराग्नियुक्तः' ३५९ ले युक्त 'शतघ्नात्' १०० ले गुणियेका अब्दपिण्ड देखि 'कुनृपैः' १६१ ले भागदींदा मिलेका लब्धि ले 'आढ्यं' युक्त गरेर १२०० ले शेषगरे पछि—'सितोच्चं भवति' शुक्रोच्चध्रुवा हुन्छ ॥

जस्तै=८१२ लाइ ७५० ले गुणदा ६०९००० भये यस्मा ३५९ जोडे पछि ६०९३५९ भयं फेरी शास्त्राब्द ८१२ लाइ १०० ले गुणेर ८१२००÷१६१ ले भाग लींदा अंशादिलब्धि ५०४।२०।५२ भये ई ६०९३५९ मा युक्त गरे पछि ६०९८६३।२०।५२ भयो यस्लाइ १२०० ले शेष गराये पछि शुक्रोच्च ध्रुवा २६३।२०।५३ भयो ॥

खवेदनिघ्नोऽब्धिनवेषुयुक्तः
शनिर्दशघ्नात्सहितश्चशक्रैः ॥ ७ ॥

'खवेदनिघ्नः' ४० ले गुणेको 'अब्धिनवेषुयुक्तः' ५९४ ले युक्त दशघ्नात्-अब्दपिण्डात्' १० ले गुणेका अब्दपिण्डदेखि 'शक्रैः' १४ ले भाग दींदा मिलेका लब्धिले र ('चात्' चकार पढ़नाले १४ ले पनियुक्तः) 'शनिः' अंशादि शनिध्रुवा हुन्छ ॥

जस्तै=८१२ लाइ ४० ले गुणदा ३२४८० भये यस्मा ५९४ जोडदा ३३०७४ भये फेरी ८१२ लाइ १० ले गुणेपछि ८१२० मा १४ को भाग दींदा अंशादिलब्धि ५८०।०।० मिलेई ३३०७४ मा जोडेर १२०० को भाग दीयेर शुद्धगराये पछि अंशादि शनि ध्रुवा ५४।०।० भयो फेरि १४ योग गर्ने का पक्षमा ११६८।०।० शनि मध्यम ध्रुवा भयो ॥

ई क्रमैले राहु भौम बुधोच्च गुरुशुक्रोच्च बतायेर वत्सरांतरमा ध्रुव शुद्धि शार्दूल विक्रीडित छंदका एक श्लोकले भन्दछन् ।

भौमेष्टाग्निरसाः पलैकसहिता ज्ञे बाहुनागेन्दवः
सप्ताग्नी प्रयुते गुरौ शशिदिशो नन्दान्वितो वै ध्रुवे ॥
शुक्रोव्योमशराद्रिभिर्गिरिगुणौ सौरिः खवेदैः पले
लोकाब्धीखनवद्वये जिनयुतो राहुर्गतेवत्सरे ॥ ८ ॥

'भौमे' मङ्गलमा 'अष्टाग्निरसाः पलैकसहिताः' ६३८। १ ,ज्ञे, बुधमा 'बाहुनागेंदवः सप्ताग्नी' १८२।३७ 'प्रयुते' जोड़ेपछि 'गुरौ' बृहस्पतीमा 'शशिदिशोनंदान्विः' १०१।९ ले युक्त भये पछि 'शुक्रे' शुक्रमा 'व्योमशराद्रयः' ७५० 'गिरिगुणैः' ३७ अर्थात् ७५०। ३७ 'सौरिः' शनी 'खवेदैः' ४० पले लोकाब्धी ४७ अर्थात् ४०।४७ 'खनवद्वयं' २९०।१४ 'जिनयुतः' युक्त 'राहुः' राहु गतेवत्सरे गयेका वर्षका ध्रुवामा ई जोड़नाले वर्तमान वर्ष का ध्रुव हुन्छन् ॥८॥

इति श्रीटीकारामधनंजयकृतायां मनोरमायां
ग्रहध्रुवाधिकारः पञ्चमः ॥ ५ ॥

अथ ग्रहमध्यमाधिकारः ॥

ग्रहध्रुवाधिकार बतायेर क्रमप्राप्त 'मध्यमाधिकार' आरम्भ गर्दा पहिले भौम मध्यम सिद्ध गर्ने रीति उपजाति छंदके भंदछन् ।

भौमः स्वरघ्नाद द्युगणात्कृताप्तं
पुनर्द्युवृन्दात्त्रिशताप्तहीनम् ॥

'द्युवृन्दात्' अहर्गणदेखि 'त्रिशताप्तहीनम्' ३०० का भागमा प्राप्त लब्धि ले हीम 'स्वरघ्नात्' ७ ले गुणियेका 'द्युगणात्' अहर्गण देखि 'कृताप्तं' ४ ले भागदींदाका लब्धीले 'युतः' युक्त 'भौमः' भौममध्यम हुन्छ (मध्यम को लक्षण रवीन्दु मध्यमाधिकारमा बतायेका छ उसै बाट बुझनु ।

जस्तै=दिनगण २७ मा ३ ३०० को भागदींदा लब्धि ०।५।२४ मिल्यो यो अहर्गण लाइ २७ × ७ ले गुणेर १८९÷४=४७।१५।० मा घटाये।पछि शेष ४७९।३६ भौम ध्रुवा ९०२।२।१२ मा युक्त गरेपछि लंकामा सूर्योदयासन्न समयको मध्यम मंगल ध्रुवा ९४९।१०।४९ भयो ॥

अष्टाष्टशेषः खखरामनिघ्नः

पक्षाग्निभिः सोमसुतस्यशीघ्रम् ॥ १ ॥

'खखरामनिघ्नः' ३०० ले गुणेको 'अष्टाष्टशेषोद्युगणः' ८८ ले शोषित अहर्गण 'पक्षाग्निभिः' ३२ ले भागदींदा प्राप्त लब्धि (युतः) युक्त 'सोम-सुतस्य' बुधको 'शीघ्रम्' शीघ्रध्रुवा हुन्छ ॥ १ ॥

जस्तै=अहर्गण २७ मा ८८ ले शेषगर्दा शेष २७ रह्यो यस्लाइ २७×३००=८१९९÷३२ ले भागदींदा फल=३६८।१०।५५ मिले यस्लाइ बुधोच्च ४१२।१५।४० मा जोड़े पछि बुधशीघ्र ७८०।२६।३५ भयो ॥

गुरुर्गुणघ्नाद् द्युगणाद्दशाप्तौ

वेदाब्धिभिर्लब्धविवर्जितश्च ॥

'गुणघ्नात्' ३ ले गुणेका 'द्युगणात्' अहर्गणदेखि 'दशाप्तः' १० ले प्राप्त लब्धि ले युक्त 'वेदाब्धिभिः' ४४ जो भाग दीये का अहर्गण देखि प्राप्त लब्धि ले 'विवर्जितः' घटाइयेको 'गुरुः' मध्यम गुरु हुन्छ ॥

जस्तै=दिनगण २७ लाइ ३ ले गुणेर ८१ मा १० को भागदींदा ८।६।० भयो यस्मा २७÷४४=०।३६।४९ ई घटायेर गुरु ध्रुवा ६६४।४९। २० मा युक्त गरे पछि मध्यम गुरु ध्रुवा ६७२।१८।३१ भयो ॥

वेदाहतोऽधोगुणभागयुक्तः

सितस्यशीघ्रं सहितः खशक्रैः ॥ २ ॥

'वेदाहतः' ४ ले गुणेको अहर्गण 'अधः' दुइस्थानमा राखनु र एक स्थान मा 'गुणभागयुक्तः' ३ को भागदींदा मिले को लब्धि ले युक्त र 'खशक्रैः' १४० ले भागदींदा का लब्धीले 'सहितः' युक्त अर्को स्थान को सङ्क 'सितस्य शीघ्रं' शुक्रशीघ्र हुन्छ ॥

जस्तै = २७ लाइ ४ ले गुणदा १०८ भयो यस्लाई २ स्थानमा राखेर एक स्थान मा १०८÷३ को भागदींदा लब्धि ३६।०।० भयो यो र २७÷१४० = ०।११।३४ यो स्मेत् १०८ मा योग गरे पछि १४४।११।३४ भयो यस्लाइ शुक्र ध्रुवामा योग गरे पछि शुक्र शीघ्र ४०७।३८.२६ भयो ॥

शनिर्द्युवृंदान्नवभागलब्धो
ध्रुवान्वितो रव्युदयस्यमध्यः !

'द्युवृन्दात्' अहर्गण देखि 'नवभागलब्धः' नौले भाग लिंदा मिलेको लब्धि 'ध्रुवान्वितः' ध्रुवाले युक्त 'रव्युदयस्य' सूर्योदयकालको 'मध्यः' मध्यम शनिः (स्यात्) अन्शादिमध्यम शनिश्चर हुन्छ ॥

जस्तै = २७ मा ९ को भाग दिंदा प्राप्तलब्धि ३ यो ध्रुवा ५४।०।० मा जोडदा शनि ५७।०।० भयो मतान्तरमा ११७१।०।० भयो ॥

दिग्घ्नाद्घनोनात्खनगांशहीना-
त्त्रिभिर्भृगुज्ञौभवतश्चमध्यौ ॥ ३ ॥

'दिग्घ्नात्' १० दसले गुणेका 'घनोनात्' १७ सत्र घटेका (अहर्गणलाइ दुइ स्थानमा राखनू र एक स्थानमा राखेका देखि) 'खनगांशहीनात्' ७० सत्तर को भाग दींदा मिलेका लब्धि ले हीन अर्को स्थानमा राखेको अङ्क देखि 'त्रिभिः' ३ तीन ले भाग दींदा मिलेका लब्धिले 'भृगुज्ञौ' शुक्र र वुध 'मध्यौ भवतः' मध्य हुन्छन् ॥ ३ ॥

शीघ्रं भवेद्देवगुरोः शनेश्च
धरात्मजस्यापि तथैतदेव ॥ ४ ॥

'तथा' तेस्तै 'एतदेव' एहिनै 'देवगुरोः' वृहस्पतिको 'शनेः' शनिश्चरको 'धरात्मजस्यापि' मङ्गलको पनि 'शीघ्रंभवेत्' शीघ्र हुंछ ॥

जस्तै = अहर्गण ७२७ लाइ १० ले गुणदा २७० भयो येस्मा १७ घटाउदा २५३ भयो यस्लाइ दुइ स्थानमा राखेर एक स्थानमा ७० को भाग दींदा २५३÷७० = ३।३६।५१ मिले इन लाइ अर्को स्थानका २५३ मा घटाउँदा २५३-३।३६।५१ = २४९।२३।९। शेष रहे इनमा ३ ले भाग

लींदाको लब्धि बुध शुक्रको मध्यम र शनिश्चर बृहस्पति मङ्गलको शीघ्र ८३।७४३ भये ॥

दिघ्नाद्घनोनाद्विपरीतपातात्
खागांशहीनात्त्रितयेनलब्धम् ॥
त्याज्यं खखार्केषु सितज्ञमध्यं
कुजेज्यसौरेश्चतदेवशीघ्रम् ॥ ५ ॥

'दिघ्नात्' १० ले गुणेका 'घनोनात्' १७ घटेका घटनन सके 'विपरीतपातात्' १७ मा घटाउनाले शेष रहेको अंक २ स्थानमा राखनु र एक स्थान का अंक देखि 'खागांशहीनात् ७० को भागदींदा मिले का लब्धिले हीन अर्को स्थान का अंक देखि 'त्रितयेन लब्धं' ३ ले भागलींदा मिलेको लब्धि 'सितज्ञमध्यं' शुक्र र बुधको मध्य हुन्छ 'तदेव' ते हीनै 'कुजेज्यसौरेश्च' मंगल, बृहस्पति, शनिश्चर को पनि 'शीघ्रम्' शीघ्र (भवती) हुन्छ ॥ ५ ॥

जस्तै = दिनगण घनोन १७ न घटना ले विपरीत घटाउदा शून्य १७ मा घटाउदा १७ भो २ ठाउ राखनु र तल्लामा ७० को भागलिंदा लब्धि ०।१४ उपल्ला १७ मा घटाउदा १६।४६ भये 'त्रितयेन लब्धं' ३ का भाग लींदा ५।३५ भयो लब्धि खखार्क १२०० मा घटाउदा ११९४।२५ भयो यै शुक्र बुध को मध्य यो मंगल गुरु शनि को यै ११९४।२५ शीघ्र भयो ।

अवजशिष्ट ग्रहको बीज संस्कारपनि इन्द्रवज्रा छंदले भंदछन्

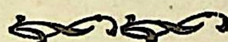
शास्त्राब्दपिण्डाद्गुणितात्कुजादेः
सूर्याम्बराक्षीषुकुखेषुवेदैः ॥
लब्धंक्रमेणाष्टशतैः फलंय-
च्चन्द्राष्टतत्वाब्धिशशांकशिष्टम् ॥ ६ ॥

'सूर्याम्बराक्षीषुकुखेषुवेदैः' १२।२०।१५।५०।४ ले 'गुणितात्' गुणियेका 'शास्त्राब्दपिण्डात्' शास्त्राब्द पिण्डदेखि 'अष्टशतैः' ८०० ले भागलींदा 'लब्धं' मिलेको 'क्रमेण' क्रमैले 'चन्द्राष्टतत्वाब्धिशशाङ्कशिष्टम्' १।८।२५।४।१ ले शेषगरियेको 'यत्' जो 'फलं (भवति)' फल हुन्छ '(तत्)' त्यो 'कुजादेः' भौमादि ग्रहको (बीज भवति) कलादि बीज हुन्छ ॥ ६ ॥

जस्तै=शास्त्राब्द ८१२ लाइ क्रमैले १२।२०।१५।५०।४ ले गुणदा ९७४४।१६२४०।१२१८०।४०६००।३२४८ भये यस्मा ८०० को भागदींदा लब्धि १२।११ मं० २०।१८ बु० १५।१३ बृ० ५०।४५ शु० ४।३ श० भये इन लाइ क्रमैले १।८।२५।४।१ ले शेष गर्दा भौमादिको कलादि बीज ०।११, ४।१८, १५।१३, ३।४५, ०।३ भये काशी मध्यरेखाबाट पूर्व हुनाले भौमादिको ऋणकलादि देशांतर १।७४, २।३८, ०।१४, २।३=, ०।६ हुन्छ इदुवैधन (बीज) ऋण (देशांतर) को अन्तर मं० ऋ० १।१३। बु० ध० १।४ बृ० ध० १४।५९। शु० ध. ०।७ श० ऋ० ०।३ ई यथा क्रम मध्यम ग्रहमा सङ्कलन व्यवकलन गर्नाले बीजदेशांतर संस्कृत ग्रह ९४९।१०।३६, ७८०।२८।१५, ६७२।३३।३०, ४०७।३२।३३, ५६।५९।५७ भये ॥

इति श्रीटीकारामधनञ्जयकृतायां मनोरमायां
ग्रहमध्यमाधिकारः षष्ठः ॥ ६ ॥

अथ पञ्चतारास्पष्टीकरणाधिकारः ॥

ग्रहमध्यमाधिकारपछिक्रमप्राप्त पञ्चतारास्पष्टीकरणाधिकार प्रारंभ गर्दछन् पहीले ग्रहको मंदकेन्द्र उपजातिछंदले भंदछन् ।

अष्टेषुषट्नन्दचतुःशताढ्याः
पृथग्ग्रहाः षड्भगतैष्यकेन्द्राः ।
षड्भादिकाश्चक्रगणाद्विशोध्याः
शतेनलब्धाः स्फुटमंत्रखण्डाः ॥ १ ॥

'ग्रहाः' मध्यम भौमादिग्रह 'पृथक्' दुइ स्थानमा राखनू र एक स्थानमा क्रमैले 'अष्टेषुषट्नंदचतुःशताढ्याः' मङ्गल मध्यमा ८०० बुधमा ५०० गुरु ६०० शुक्रमा ९०० शनीमा ४०० युक्त गरेर 'षड्भगतैष्यकेंद्राः' (षड्भादूने गतं, षड्भादधिके, एष्यम्) ६०० देखि कमभयेमा ऋण अधिक भये धन हुन्छ यो मध्यकेन्द्र हुन्छ 'षडभाधिकाः' ६०० देखि अधिक भये 'चक्रगणात्' १२०० देखि 'विशोध्याः' (१२०० देखि अधिक

भये १२०० ले शेष गर्नु) शुद्धगर्नु र 'शतेनलब्धाः' १०० ले भागलींदा मिलेका लब्धि 'अत्र' यहाँ 'स्फुटं' स्पष्ट 'खण्डाः' खण्डाहुन्छन् ॥

रुद्रा नवेन्दू द्वियमा नवेन्दू
रुद्राश्चभोग्योद्भवयुक्तहीनाः ॥
घनागनागत्रयसूर्यनिघ्ना
दशोद्धृतं हीनधनं च मध्ये ॥ २ ॥

'ताः' ती खण्डा 'रुद्राः' ११ नवेन्दू १९ 'द्वियमाः' २२ 'नवेंदू' १९ 'रुद्राः' ११ हुन् 'भोग्योद्भवयुक्तहीनाः' भुक्तभोग्यांतर ले गुणियेका शेष देखि १०० को भाग ले प्राप्त लब्धि धन भये योग र ऋण भये हीन भयेका 'घनागनागत्रयसूर्यनिघ्नाः' १७।७।८।३।१२ ले गुणियेका (खण्डाः) खण्डा 'दशोद्धृतं' खंडा देखि १० का भाग ले प्राप्त लब्धि 'मध्ये' मध्यग्रहमा 'हीनधनं' ऋण धन गर्नु ॥ २ ॥

तदेव प्रपञ्चयति—

षड्भोनकेन्द्रेखचरे ऋणंस्या-
त्षड्भाधिके स्याद्धनमत्रनूनम् ॥
पृथक्स्वशीघ्रोनितकेन्द्रषड्भा-
त्प्राग्वत्स्वशीघ्रोनयुतःस्फुटःस्यात् ॥ ३ ॥

'षड्भोनकेंद्रेखचरे ६०० भंदा कमकेंद्र भये का ग्रहमा 'ऋणंस्यात्' ऋणाहुन्छ 'षड्भाधिकेखचरे' ६०० भंदा बढी केंद्र भयेका ग्रहमा 'अत्र' यहाँ 'नूनम्' निश्चयले 'धनंस्यात्' धनहुन्छ 'षड्भाधिका०' यो पैल्हा श्लोक को उत्तरार्द्ध र यो पूर्वार्द्ध स्पष्ट क्षेपक हून भनि जानिन्छ ता पनि स्पष्ट होस भन्नका निमित्त यहाँ राखि दिये को छ ॥ ऊन युत भये पछि मंदस्पष्टग्रह हुन्छ ॥

मंदस्पष्टग्रह 'पृथक्' दुइस्थानमाराखनू र एक स्थानमा 'स्वशीघ्रोनितकेंद्रषड्भात्' आफ्ना शीघ्रले घटायेर ६ राशि देखि कमबढताभये 'प्राग्वत्' धन ऋण हुन्छ यो द्वितीय शीघ्र भयो यस्लाइ ६०० देखि

अधिक भये १२०० देखि शुद्ध गर्नु १२०० देखि बढता भये १२०० ले शेषगर्नु र १०० ले भाग लींदा प्राप्तलब्धि खाब्धि खण्डा हुन्छन् ।

[१]यदान्त्यखण्डं पतितं तदाशु स एव भोग्यः क्रियते फलोनः ॥
न प्राप्यते तत्र तदा क्रमं च तत्पूर्वखंडोद्भवमभ्रयुक्तम् ॥ १ ॥

खाब्धि खण्डा को भुक्त भोग्यांतर ले गुणिये का शेष देखि १०० का भागले प्राप्तलब्धि भुक्त खण्डामा ऋण धन गरेर 'स्वशीघ्रोनयुतः' शीघ्र फलले (खाब्धि खण्डाको भुक्त भोग्यांतर धन भये युक्त र ऋण भये ऊन) ऊन युत गरेयंको मंद स्पष्ट जो छ स्फुटः स्यात्' स्पष्ट हुन्छ ।

ग्रहःस्वशीघ्रोनितके यदास्या-
· दृणे धनेवा शरराशिसंख्यः ॥
राशिं विनाङ्कां त्रिगुणीप्रकुर्या-
त्तदा ततः शीघ्रफलं प्रसाध्यम् ॥ ४ ॥

'स्वशीघ्रोनितके' स्वशीघ्रघटेका 'ऋणेधनेवा' ऋण अथवा धनमा 'शरराशिसंख्या' ५०० संख्याराशि भयेको 'यदास्यात्' जैले हुन्छ 'तदा' तब 'राशिंविना' राशिबाहेक 'अङ्कान्' अङ्क 'त्रिगुणीप्रकुर्यात्' ३ ले गुणिये का गरायेर 'ततः' तहाँपछि (पूर्वोक्तवत्) पैल्हे भनियेका रीति ले 'शिघ्रफलं प्रसाध्यम्' शीघ्रफलसिद्धगर्नु ॥ भनेको पनि छ कि 'पंचराशिस्थितो यत्र त्रिघ्नं तत्रैव कारयेत्' इति ।

शीघ्रखण्डाङ्काः अर्थात् खाब्धिखण्डाः ।

भौमस्यखाब्धी नगसप्तखेशाः
देवेन्दुजातीन्द्रगगोनगार्थाः ॥
बुधस्यभाग्नीषुकुसप्तषट्स्वरा-
स्ततस्त्रिपंचाङ्गगुणानवेन्दवः ॥ ५ ॥
गुरोर्नृपाःखाग्निगजत्रयंच
षड्वह्नयोरामयमानृपाङ्काः ॥

(१) यो ७ वा श्लोकको उत्तरार्द्ध 'क' पुस्तकमा मात्र छ ॥

भृगोर्द्विवेदाःकुगजाःखसूर्या
व्योमाद्दनागेन्द्रभभूस्त्रिशैलाः ॥ ६ ॥
शनेर्दिशोऽब्दाःकुयमानवेन्दू
द्विभूमयोमङ्गलमब्धयश्च ॥
बीजैःसुगोप्यैरिहखेचरास्ते
सिद्धांततुल्यंखलुसंस्कृतंस्यात् ॥ ७ ॥

'भौमस्य' मङ्गलका 'खाब्धी' ४० 'नगसप्त' ७७ खेशाः ११० 'देवेंदु' १३३ जातीन्दु १२२ नगगो ९७ नगार्थाः ५७ ईसात हुन् ॥ 'बुधस्य' बुधका भ २७ अग्नीषु ५३ कुसप्त ७१ षट्स्वराः ७६ 'ततः' तेस्पछि त्रिपंच ५३ अङ्गगुणाः ३६ नवेन्दवः १९ ईसातहुन् ॥ 'गुरोः' बृहस्पतिका नृपाः १६ खाग्नी ३० गजत्रयंच ३८ षड्वह्नयः ३६ रामयमाः २३ नृपः १६ अङ्काः ९ ईसात् हुँन् ॥ 'भृगोः' शुक्रका द्विवेदाः ४२ कुगजाः ८१ खसूर्याः १२० व्योमाद्द १५० नागेन्द्र १४८ भभूः १२७ त्रिशैलाः ७३ ईसात हुन् 'शनेः' शनिका दिशः १० (१) अब्दाः १७ कुयमाः २१ नवेन्दू १९ द्विभूमयः १२ (२) मङ्गलं ८ अब्धयश्च ४ पनिजंमा सात शनिका खाब्धि खंडा हुन् ॥ ७ ॥

जस्तै=मध्यम मङ्गल ९४९।१०।३६ लाइ २ स्थान मा राखेर एक स्थानमा मङ्गलको मन्दोच्च ८०० जोडे पछि १७४९।१०।३६ यस्मा १२०० को भाग दींदा शेष मंगलको मंदकेंद्र ५४९।१०।३६ भये यस्मा १०० को भाग दींदा फल गतखण्डा ५ पाँचवाँ ११ मिल्यो भोग्यखण्डा न हुनाले अन्तरपनि ११ भयो अब भाग शेष ४९।१०।३६ लाइ अन्तर ११ ले गुणे पछि ५४०।५६।३६ भयो यस्मा १०० को भाग दींदा लब्धि ५।२४।३४ भयो यस्लाइ १७ ले गुणदा ९५।२।२२ भयो यस्मा १० को भाग दींदा लब्धि ९।३०।१४ भयो यस्लाइ। केंद्र छ राशि भंदा कमछ तसर्थ अर्का स्थान मा राखेका मध्यम भौम ९४९।१०।३६ मा घटाउदा मंद स्पष्ट भौम ९३९।४९ २२ भयो यस्लाइ २ स्थानमा राखेर एक स्थानमा भौम शीघ्र

(१) जलदिने अर्थात मेघ ॥ (२) मङ्गलशब्द हस्तिवाचक हो अतः ८ संख्य ग्रहण गरिन्छ ॥

८३।७४३ लाइ घटाये पछि भौम द्वितीय शीघ्र ८५६।३२।२९ भयो यस्लाइ १२०० मा घटाये पछि ३४३।२७।२१ भयो यस्मा १०० को भाग दींदा फल २ भुक्त खाण्धिखंडा तेस्रो ११० भो भोग्य १३३ ई दुवैको अन्दर धन २३ छ यस्ले शेष ४३।२७।२१ लाइ गुणदा ९९९।२९।३ भये यस्मा १०२ को भाग दींदा लब्धि ९।५९।४१ भयो यस्लाइ भुक्त खण्डा ११० मा जोडदा शीघ्रफल ११९।५९।४१ द्वितोय शीघ्र ६ राशि भंदा बढी च तसर्थ अर्का स्थानमा राखेका द्वितीय शीघ्रमा शीघ्र फल जोडे पछि स्पष्ट भौम १०५९।४०।३ भयो।

यस्तै = मध्यम बुध ८३।७४३ लाइ दुइ स्थानमा राखेर एक स्थानमा बुधको मंदोच्च ५०० जोडदा मंदकेंद्र ५८३।७४३ भयो यस्मा १०० को भाग दींदा लब्ध गत खण्डा ५ पाँचवाँ ११ मिल्यो यस्को पनि भोग्यखण्डा न हुनाले अन्तर ऋण ११ भयो यसैले शेष ८३।७४३ लाइ गुणेपछि ९१४।२४।५३ भयो यस्मा १०० का भागले लब्ध ९।८।३९ यस्लाइ भुक्त खण्डा ११ मा घटायें पछि मंदफल १।५१।२१ भयो यस्लाइ ७ ले गुणेर १२।५९।२७ लाइ १० को भाग दींदा लब्धि १।१७।५६ लाई मंद केंद्र छ राशि भंदा कम हूँदा अर्को स्थानका मध्यन बुध ८३।७।४३ मा घटाये पछि बुधको मन्द स्पष्ट ८१।५९।४७ भयो मंद स्पष्ट दुइ स्थान मा राखेर एक स्थानमा बुध शीघ्र ७८०।२७।१५ घटाउनू पर्नेहो परंतु घटदैन तसर्थ मंद स्पष्टमा १२०० जोडेर घटायेपछि बुधको द्वितीय शीघ्र ५०१।२१।३२ भयो यस्मा १०० को भाग दींदा फल ५ मिल्यो शेष १२१।३२ लाइ ३ ले (१) गुणेर ४।४।३६ मा १०० को भाग दींदा फल० मिल्या यस्माइ पूर्वलब्धि ५ मा मिलाउँदा ५ भयो अतएव भुक्त खाण्धि खण्डा पाँचवाँ ५३ भोग्य ३६ भये इ दुवैको अन्तर ऋण १७ भयो यसैले शेष ४।४।३६ लाइ गुणेर ६९।१८।१२ यस्मा १०० को भाग दींदा ०।४१।३५ लब्धि भये यस्लाइ भुक्त खंडा ५३ मा घटाये पछि द्वितीय शीघ्रफल ५२।१८।२५ भये मंद स्पष्ट ६ राशी भंदा कम छ अतएव अर्को स्थानमा राखेका बुध स्पष्टका शीघ्रफल घटाये पछि २९।३१।२२ भयो यस्मा १०० ले भाग लींदा लब्ध वुज स्पष्ट ०।९।०।२९ भयो॥

मध्यम गुरु ६७२।३३।३० लाइ दुइ स्थानमा राखेर एक स्थानमा

१ ग्रहः स्वशीघ्रोनितके० का अनुसार शेषलाइ ३ ले गुणेर १०० ले भाग लीनू यही आशय हो।

गुरु मंदोच्च ६०० युक्त गरे पछि १२७२।३३।३० लाइ १२०० ले शेष गरे पछि बृहस्पतिको मंद केंद्र ७२।३३।३० भयो यस्मा १०० को भाग दींदा लब्धि ० मिल्यो अतः भुक्त खण्डाको अभाव भयो भोग्य खण्डा ११ भयो अन्तर यही धन भयो यसैले शेष ७२।३३।३० लाइ गुणेर ७९८।८।३० मा १०० का भागले लब्धि ७।५८।५३ भये भुक्तखण्डाका अभावले यही मन्द फल भयो यसैलाइ ८ ले गुणेर ६३।५१।४ मा १० का भागले ६।२३।६ मिले इन्लाइ केन्द्र छ राशि भन्दा कम हुनाले अर्का स्थानमा राखेका मध्यमा घटाये पछि मंदस्पष्ट बृहस्पति ६६६।१०।२४ भयो मंद-स्पष्ट दुइ स्थानमा राखेर एक स्थान मा बृहस्पताको शीघ्र ८३।७।४३ घटाये पछि द्वितीय शीघ्र ५८३।२।४१ भयो यस्मा १०० को भाग दींदा लब्धि ५ शेष ८३।२।४१ लाइ ३ ले गुणेर २४९।८।३ मा १०० को भाग दींदा लब्धि २ भयो पैल्हे को लब्धि ५ र यस्को योग ७ हुनाले भुक्त खण्डि खण्डा सातवाँ ६ भयो भोग्य खण्डा का अभाव ले यही अन्तर ७ ऋण भयो यसैले शेष ४९।८।३ लाइ गुणेर ४४२।१२।२७ लाइ १०० को भागदींदा ४।२५।१९ फल मिल्यो यस्लाइ भुक्त खण्डा ९ मा घटाये पछि शीघ्र फल ४।३४।४१ भयो द्वितीय शीघ्र ६ राशि भंदा कम हुनाले अर्का स्थानमा राखेका मंद स्पष्ट ६६६।१०।२४ मा घटाये पछि स्पष्ट गुरु ६६१।३५।४३ भयो यस्मा १०० को भाग दिये पछि राश्यादि स्पष्ट बृहस्पति ६।१८।३९।२५ भयो ॥

मध्यम शुक्र ८३।७।४३ लाइ दुइ स्थानमा राखेर एक स्थानमा शुक्र मन्दोच्च ९०० युक्त गरे पछि शुक्रको मंद केंद्र ९८३।७।४३ भयो यस्लाइ १२०० मा घटाये पछि शेष २१६।५२।१७ बच्यो यस्मा १०० को भागदींदा फल गत खण्डा २ दो औ १९ भोग्य खंडा २२ यस्को अन्तर ३ धन भयो ३ ले शेष १६।५२।२७ लाइ गुणेर ५०।३६।५१ यस्मा १०० को भागदींदा लब्धि ०।३०।२२ भयो यस्लाइ भुक्त खंडा १९ मा जोडे पछि मंद फल १९।३०।२२ भयो यस्लाइ ३ ले गुणेर ५८।३१।६ मा १० का भाग ले ५।५१।७ लब्धि भया यस्लाइ केंद्र ६ राशि भंदा अधिक छ अतएव अर्को स्थानमा राखेका मध्यम शुक्र ८३।७।४३ मा जोडे पछि मंद स्पष्ट शुक्र ८८।५८।५० भयो यस्लाइ दुइ स्थानमा राखेर एक स्थानमा शुक्र शीघ्र ४०७।३२।३३ घटाउन लाइ १२०० मंद केंद्रमा जोडेर घटाये पछि द्वितीय शीघ्र ८८१।२६।१७ भयो यस्लाइ १२०० मा घटाये पछि ३१८।३३।४३ भयो यस्मा १०० को

भागलींदा ३ लब्धि मिल्यो अतः तेश्रो खाब्धि भुक्त खण्डा १२० भोग्य १५० ई दुइको अंतर ३० धन भयो यसैले शेष १८।३३।४३ लाइ गुणेर ५५६।५१।३० मा १०० को भागदींदा ५।३४।७ लब्धि भयो यस्लाइ भुक्त खण्डा १२० मा जोडे पछि १२५।३४।७ शीघ्र फल भयो द्वितीय शीघ्र ६ राशी भंदा अधिक छ अतएव अर्को स्थानमा राखेका मंद स्पष्ट ८८।५८।५० मा योग गरे पछि स्पष्ट शुक्र २१४।३२।५७ भयो यस्मा १०० को भागदींदा शुक्रको राश्यादि स्पष्ट २।४।३१।४६ भयो ।

मध्यम शनि ५६।५९।५७ लाइ दुइ स्थानमा राखेर एक स्थानमा शनि मंदोच्च ४०० युत गरे पछि शनि मंद केंद्र ४५६।५९।५७ भयो यस्मा १०० को भागदींदा लब्धि ४ याने भुक्त खंडा चौथो १९ भोग्य ११ इ दुई को अंतर ऋण ८ छ यसैले शेष ५६।५९।५७ लाइ गुणेर ४५५।५९।३६ मा १०० को भागदींदा ४।३३।३६ भयो यस्लाइ भुक्त खंडा १९ मा घटाये पछि मंदफल १४।३६।२४ भयो यस्लाइ १२ ले गुणेर १७३।१६।४८ मा १० को भागले लब्धि १७।१९।४१ भयो यस्लाइ मंद केंद्र ६ राशि भंदा न्यूनछ तसर्थ मध्यम शनीमा घटाये पछि मंद स्पष्ट शनि ३९।४०।१६ भयो यस्लाइ दुइ स्थान मा राखेर एक स्थानमा शनि शीघ्र ८३।७।४३ घटाउन-लाइ १२०० जोडेर घटाये पछि शनि को द्वितीय केंद्र ११५६।३२।३३ भयो यस्लाइ १२०० मा घटाये पछि ४३।२७।२७ यस्मा १०० का भागमा लब्धि ० हुँदा भुक्त खंडा ० भोग्य १० अंतर पनि धन १० भयो १० ले शेष ४३।२७।२७ लाइ गुणेर ४३४।३४।३० मा १०० को भागदींदा ४।२०।४५ फल मिल्यो भुक्त खंडाका अभावले यही शीघ्र फल भयो राशी ६ राशी भंदा अधिक हुनाले पृथक्स्थ मद स्पष्ट ३९।४०।१६ मा योग गरे पछि स्पष्ट शनि ४४।१।१ भयो यस्मा १०० को भाग दिये पछि शनिश्चर को स्पष्ट राश्यादि ०।१३।१२ भयो ।

नं० १

भौमखाब्धिखण्डांतर

०	१	२	३	४	५	६	७	संख्या
०	४०	७७	११०	१३३	१२२	९७	५७	खंडा
४०	३७	३३	२३	११	२५	४०	५७	अंतर
+	+	+	+					चिह्न

नं० २

बुधखाब्धिखण्डांतर

०	१	२	३	४	५	६	७	सं०
०	२७	५३	७१	७६	५३	३६	१९	खं०
२७	२६	१८	५	२३	१७	१७	१३	अं०
+	+	+	+					चि०

नं० ३

गुरुखाण्डिखण्डांतर ।

सं.	०	१	२	३	४	५	६	७
खं.	०	१६	३०	३८	३६	२३	१६	९
अं.	१६	१४	८	२	१३	७	७	९
चि	+	+	+	—	—	—	—	—

नं० ४

शुक्रखाण्डिखण्डांतर ।

संख्या	०	१	२	३	४	५	६	७
खण्ड	०	४२	८१	१२०	१५०	१४८	१२७	७३
अंतर	४२	३९	३९	३०	२	२१	५४	७३
चिह्न	+	+	+	+	—	—	—	—

नं० ५

शनिखाण्डिखण्डांतर

सं०	०	१	२	३	४	५	६	७
खं०	०	१०	१७	२१	१९	१२	८	४
अं०	१०	७	४	२	७	४	४	४
चि०	+	+	+	—	—	—	—	—

भादिः कृतघ्नोऽङ्कहृतोग्रहस्तु
राश्यादिरङ्कैर्गुणितःकृताप्तः ॥
भादिर्भवेद्भादिषुराशिहारः
शराकृतीराशिमुखेशतञ्च ॥ ८ ॥

'भादिर्ग्रह' नक्षत्रादिग्रह 'कृतघ्नः' ४ ले गुणेर 'अङ्कहृतः' ९ ले भाग लिये पछि 'राश्यादिर्भवेत्' राश्यादि हुन्छ 'राश्यादिस्तु' राश्यादि ग्रह ता 'अङ्कैर्गुणितः' ९ ले गुणेर 'कृताप्तः' ४ ले भागलिये पछि 'भादिर्भवेत्' नक्षत्रादिहुन्छ (शेष रहेकामा ता अवश्य अंतर पर्दछ) 'भादिषु' नक्षत्रादि ग्रहमा र 'राशिमुखेच' राश्यादि ग्रहमा पनि 'राशिहारः' स्पष्ट राश्यादिघनाउने हार क्रमैले 'शराकृती' २२५ 'शतं' १०० हुन् ॥ ८ ॥

जस्तै=स्पष्ट सूर्य २००।४४।४५ यस्लाइ ४ ले गुणेर ८०२।५९।० मा ९ को भागदीदा ८९।१३।१३।२० यस्मा फेरि १०२ को भाग दिये पछि स्पष्ट राश्यादि सूर्य २ २६।४९।५६ भयो ॥ अब स्पष्ट भौम १०५९।४०।२ लाइ ९ ले गुणेर ९५३७०।२७ मा ४ को भाग दियेर २३८४।१५।७ लाइ २२५ ले भागदियेपछि स्पष्ट राश्यादि भौम १०।१७।५६ भयो यै हिसाब ले बुधादि ग्रहस्पष्टगर्नु ॥

रवेः स्वराः खं, नवतिः खमिन्दोः,
कैंद्रे शतं भूस्तमसः खसिद्धौ ॥
पादोनदृग्रामघनौ खमेघौ त्र्यब्दौ
खसप्तौ क्षितिजादिकानाम् ॥ ९ ॥

'रवेः' सूर्यको 'स्वराः खं' ७।० 'इन्दोः' चंद्रको 'नवतिः खं' ९०।० 'केन्द्रे' चंद्रकेंद्रमा 'शत्तं भूः' १००।१ राहुको ०।२४ 'क्षितिजादिकानां' भौमदिग्रहको क्रमैले मं. 'पादोनदृक्' १।४५ बु० 'रामघनौ ३।१७ बृ० 'खमेघौ' ०।१७ शु० 'त्र्यब्दौ' ३।१७ श० 'खसप्तौ' १।७ मंदगतिहुन् ॥ ९ ॥

त्रयोघना विश्वइभानलौच
त्रयोघनाः पञ्चनखा गुणाब्दाः ॥
कुजादिशीघ्रस्य च भुक्तयः स्यु-
रुक्ता स्मृतीशैर्गणितप्रवीणैः ॥१०॥

'स्मृतीशैः' धर्मज्ञ'गणितप्रवीणैः' गणितशास्त्रमा निपुण आचार्य हरूले 'कुजादिशीघ्रस्यच भुक्तयः' कुजादि शीघ्रकोगति क्रमैले 'त्रयोघनाः' ३।१७ विश्वइभानलौ १३।३८ त्रयोघनाः ३।१७ पंचनखाः ५।२० गुणाब्दाः ३।१७ 'उक्ताः' कहियेका छन् ॥ १० ॥

अबमंदगति को रीति भंदछन

घनागनागत्रिरविघ्नभुक्ति-
र्भोग्याहतायाः खशतेन लब्धम् ॥

ऊनेतु खण्डेसहितान्यथोना

मन्दस्फुटा भुक्तिरियं कुजादेः ॥११॥

'कुजादेः' भौमादिको 'घनागनागत्रिरविघ्नभुक्तिः' क्रमैले १७-७ ८-३-१२ लेगुणे को जो भुक्ति 'भोग्यहृतायाः' मंदखडाका भुक्त भोग्यांतर गुणियेका देखि 'खशतेनलब्धं' १००० ले भागदींदा प्राप्तलब्धि 'खण्डे' भोग्यखण्डा 'ऊने' कम भये 'सहिता' युक्त 'अन्यथा 'ऊना' अधिक भये कि 'मन्द भुक्ति 'इयं' यो कुजादेर्मंदस्फुटाभुक्तिः 'मंगल आदि ग्रहको स्पष्ट गति हुन्छ।

जस्तै=मङ्गलको भुक्ति १।४५ लाइ १७ ले गुणेर २९।४५ यस्तैंबुधको भुक्ति ३।१७×७=२२।५९ बृहस्पतिको ०।१७×८=२।१६ शुक्रको ३।१७×३=९।५१ शनिको ०।७×१२=१।२४ लाइ फेरि आप्ना आप्ना भुक्ति भोग्यांतरले गुणे पछि जस्तै मंगल को ऋण ११ ले २। १६×११÷१०००=०।२० मिल्यो खंडांतर ऋण हुनाले १।४५ मा युक्तगरे पछि भौमस्पष्ट भुक्तिः २।४।३८ एवं बुध २२।५९×११÷१०००=०।९+३। १९=३।३२।१० गुरुको ०।१५।३० शुक्र ३।१५।१४ शनि ०।७४० भये।

मन्दस्फुटा शीघ्रगतौ विशोध्या

प्राग्वत्कृताद्भोग्यगुणाच्छताप्ता ॥

बह्वल्पभोग्ये स्वमृणं यथास्या-

द्वक्रागतिःस्याद्विपरीतशुद्धा ॥१२॥

(कुजादेः) भौमादिको 'मंदस्फुटा गतिः' मंद स्पष्ट गति 'शीघ्रगतौ' शीघ्रगतीमा 'विशोध्या' घटाउनु 'भोग्यगुणाच्छताप्ता' खाब्धिखण्डान्तर ले गुणेर १०० ले भागलींदा प्राप्तलब्धि 'बह्वल्पभोग्ये' भोग्यखण्डा कम र अधिकभये 'यथा' क्रमैले 'स्वमृणंस्यात्' धन र ऋण हुन्छ अर्थात् भुक्त भोग्यखण्डांतर धनभये मन्दगतीमा योगगर्नु पर्दछ ऋणभये हीनगर्नु पर्दछ (यदा) जैले 'गतिः' गति 'वक्रास्यात्' वक्रभय देखि (तदा) तव 'प्राग्वत्कृतात्' शीघ्र गती लाइ ३ ले गुणेर' शेष भोग्यगुणाच्छताप्ता—इत्यादि गर्नु र 'विपरीतशुद्धाभवेत्' पूर्वोक्त विपरीत रीतले शोधनु अर्थात् फलमानै

१ सूर्यकोगति उक्त प्रकारलेल्याइ ८ ले गुणन् र स्पष्ट हुन्छ अरुकी १८ लें गुणन् र स्पष्ट हुन्छ ॥

मंद गती घटाउनू ॥ १२ ॥ घटेन भने विपरीत घटाउनु १८ ले गुणनु स्पष्ट गर्दि हुँछ ॥

जस्तै = मङ्गलको शीघ्रगति ३।१७ मा मंदस्पष्टगती २।४।३८ घटाये पछि शीघ्रकेंद्रगति १।१२।२२ भयो यस्लाइ खंडांतर ऋण ३३ ले गुणेर २७।४४।२६ यस्मा १०० को भागदींदा शीघ्रफल ०।१६।३९ भयो खंडांतर ऋण हुनाले २।४।२८ मा घटाये पछि मंगलको स्पष्टगति १।४७।४९ भयो यस्तै बुधादि को पनि जान्नु ॥

विश्वाश्विगन्धर्वदशाङ्गमासै-
श्चक्रार्द्धचक्र क्षितिजादिषूह्यम् ॥
षड्वह्नयोद्वादशतर्कबाण-
वेदाश्विनः सप्तरसाः क्रमेण ॥ १३ ॥
स्वशीघ्रकेन्द्रस्यच मण्डलार्द्धा-
त्पूर्वापरावक्रगतौच राशेः ॥
षष्ट्यष्टि भूपाङ्कगुणैः कुदस्त्रैः
श्चक्रादितः प्राक्परतोऽस्तगःस्यात् ॥१४॥
एवं ज्ञभृग्वो वसुपञ्चषड्भा-
त्प्रागूनखेटः परतोऽधिकोऽर्कात् ॥१५॥

'क्षितिजादिषु' भौमादिग्रहको 'विश्वाश्विगंधर्वदशाङ्गमास्मैः' १३—२–७—१०--६ महीनामा 'चक्रार्द्धचक्रमूह्यम्' चक्र भये अर्द्धचक्र र अर्द्ध-चक्रभये चक्र विचारगर्नु । 'स्वशीघ्रकेंद्रस्य राशेः' आफ्ना आफ्ना' केंद्र राशीका 'मंडलार्द्धात्' चक्रार्द्धदेखि 'पूर्वापराः' यता र उता 'क्रमेण भौमादि ग्रहका क्रमले षड्वह्नयः ३६ द्वादश १२ तर्कबाण ५६ वेदाश्विनः २४ सप्तरसाः ६७ यतीदीन 'वक्रगतौ' वक्रगतीमा (भवेयुः) हुन्छन् 'चक्रा-दितः' पूर्णचक्र देखि 'प्राक्परतः' यताउता 'षष्ट्यष्टिभूपाङ्कगुणः कुदस्त्रैः' ६०।१६।१६।३९।२१ (दिनैः) दिन 'अस्तगःस्यात्' क्रमैले अस्तहुन्छनू । 'एवं' यस्तै 'ज्ञभृग्वोः' बुधशुक्रको 'षड्भात्प्राक्परतः' ६०० राशिदेखि

यताउताका 'वसुपञ्चदिनानि' ८५ दिन अस्तग हुन्छन्, 'अर्कात्' सूर्य देखि 'ऊनः खेटः' कमग्रह 'प्रागस्तगः स्यात्' सूर्य राश्यादिभंदा पूर्वमा अस्तहुन्छ 'अधिकः परतः स्यात्' अधिकग्रह पश्चिममा अस्त हुन्छ ॥

वक्रहुनेकेन्द्रांक भंदछन् ।

भौमो गच्छति वक्रतां शुचिशरांगे वै स्वशीघ्रोनिते
तद्वच्चंद्रसुतस्त्रयोदशमुनौजीवोरिषट्पर्वते ॥
शुक्रः खेषुरसेश्वराशुतनयो वन्हीन्दुनागे पुनः ।
कौटिल्यं परिहृत्य पुष्कलगतिर्मार्गीभवेच्छोधिते ॥१६॥

'स्वशीघ्रोनिते' द्वितीयशीघ्रमा 'शुचि शरांखे' 'सति' ६५२ भयेछदामा 'भौमः' मंगल 'वक्रतां गच्छति' वक्रीहुन्छ 'तद्वत्' तेस्तै 'त्रयोदश मुनौ' ७१३ मा 'चन्द्रसुतः' बुध 'अरिषट्पर्वते' ७६६ मा 'जीवः' बृहस्पति 'खेषुरसे' ६५० मा 'शुक्रः' शुक्र 'वह्नीन्दुनागे' ८१३ मा 'खरांशुतनयः' शनि वक्रीहुन्छन् 'पुनः' फेरि 'केन्द्रे' 'शोधिते' केन्द्र १२० मा शोधेपछि 'कौटिल्यं परिहृत्य' वक्रता छोडेर 'पुष्कलगतिः सन्' सरलगति भयेको छदा 'मार्गीभवेत्' मार्गी हुन्छ ।

अस्तं लघ्वस्तं च निरूपयति ।

भौमोऽस्तं दहनग्रहे खजलदे सौम्योऽरिवेदैर्गुरु-
र्व्योमाष्टैश्चभृगुर्यमोरिपुरसैः केन्द्रेस्वशीघ्रोनिते ॥
लघ्वस्तं शशिजस्त्रिपन्नगरसैःकाष्ठारिपौभार्गव-
स्तस्मिञ्चक्रविशोधितं समुदयं यांतिध्रुवं खेचराः ॥१७॥

'स्वशीघ्रोनिते' केन्द्रे द्वितीयशीघ्रमा 'दहनग्रहेसति' ९३ भये छदामा 'भौमः' मङ्गल 'अस्तंयति' अस्तहुन्छ 'खजलदे' १७० मा 'सौम्यः' बुध 'अरिवेदैः' ४६ मा 'गुरुः' बृहस्पति 'व्योमाष्टैः' ८०मा 'भृगुः' शुक्र 'रिपुरसैः ६६ मा 'यमः' शनि (अस्तहुन्छन्) त्रिपन्नगरसैः' ६८३ मा 'शशिजः' बुध 'काष्ठारिपौ' ६१० मा 'भार्गवः' शुक्र 'लघ्वस्तं' लघ्वस्तहुन्छन् 'तस्मिन्' अस्तोक्त केन्द्रमा 'चक्रविशोधितेसति' १२० ले शोधेपछि 'ध्रुवं' निश्चयले 'खेचराः' ग्रह 'समुदयं याति' उदयहुन्छन् ॥ १७ ॥

पंचतारास्पष्टीकरणगरेर उपग्रह राहुकेतुको स्पष्टगर्ने
रीति एक श्लोकले बताउंछन्

अहर्गणं वेदहतं दशाप्तं
ध्रुवार्द्धयुक्तं भवतीहपातः ।
खखागनेत्रांतरितो मुखंस्या-
च्चक्रार्द्धयुक्तं स्फुटराहुपुच्छः ॥१८॥

'वेदहतं' ४ लेगुणियेको 'दशाप्तम्' १० लेभागलींदा प्राप्तलब्धिलेर ध्रुवार्द्धयुक्तं' ध्रुवांका आधाले युक्त 'अहर्गणं' दिनगण 'खखागनेत्रांतरितः' २७०० माघटायेपछि 'इह' यींशोदयमा 'पातः' राहु 'भवति' हुन्छ 'चक्रार्द्धयुक्तं' २७०० को आधा १३५० लेयुक्त 'राहुपुच्छ' केतु 'स्फुटः स्यात्' स्पष्टहुन्छ यो राहु सूर्यदेखि उल्टाशोधनुपर्दछ भनेकोपनिछकि ।

द्युवृंदमब्ध्याहतमत्रदिग्भिर्लब्धं ध्रुवंयुग्दलितंभचक्रात् ।
संशोध्यतेराहुरयं प्रतीपान्नक्षत्रगोपातगतश्चतद्वत् ॥ १ ॥

जस्तै = दिगगण २७ लाइ ४ ले गुणेर १०८ मा १० को भागले १०। ४८।० लब्धिभयो यस्लाइ राहु ध्रुवा ५१३०।२५।३९ र्द्ध २५६५।१२।४९ मा जोड़ेपछि २५७६।०।४९ भयो यस्लाइ २७०० मा घटाये पछि राहु १२३।५९। ११ भयो यस्मा २१५ को भागदियेपछि राश्यादि स्पष्टराहु ०।१६।३९।४७ भयो । राहु १२३।५९।११ मा १३५० यागगरेपछि केतु १४७३।५९।११ भयो यस्मा पनि २२५ को भाग दिये पछि स्पष्ट राश्यादि केतु ६।१६।३९।४७ भयो ॥ १८॥

अत्र अगस्त्योदय विधि बतायेर पंचतारास्पष्टीकरणाधिकार समाप्तगर्दछन्—

पलप्रभाद्धित्रिहताखखांकयुता
स्फुटार्केणसमा यदिस्यात्त् ।
याम्ये तदास्यादुदयो निशांते
मुनेरगस्त्यस्य सुरारिहंतुः ॥

स एव भाद्धौत्यतितोऽर्कसाम्यं
घटोद्भवास्तं समुपैति नित्यम् ॥१६॥

'द्विनिहता' ३२ ले गुणिये कि 'खखाङ्कयुता' ९०० ले युक्त फेरि ८ लेगुणेर ६० ले भागलीये कि 'पलप्रभा' पलभा 'यदिस्फुटार्कण समास्यात्' स्पष्ट सूर्यलेतुल्य भइभने 'तदा' तेस्वखत्मा 'सुरारिहंतुः' देवताका शत्रुको नाश गर्ने 'मुनेः अगस्त्यस्य' अगस्तिमुनीको 'याम्ये' दक्षिणदिशामा 'निशांते' रात्रिशेषमा 'उदयः स्यात्' उदयहुन्छ ॥ 'स एव' त्य अगस्ति-स्पष्ट 'भाद्धौत्पतितः' ६०० देखिघटेपछि 'अर्कसाम्यात्' सूर्यसँग बराब-हुँनाले 'नित्यं' प्रतिवर्ष 'अस्तं समुपैति' अस्त हुन्छन् ॥१९॥

जस्तै=काशी को पलभा ५।४५ लाइ ३२ ले गुणेर १८४ भयो यस्मा ९०० मिलाये पछि १०८४ भयो यस्लाइ ८ लेगुणेर ८६७२ मा। ६० को भागदिये पछि अंशादि १४३।३२।० भयो अंशमा ३० को भागदियेपछि राश्यादि स्पष्ट ४।२४।३२।० भयो अतएव सिंहराशिको २४ अंश ३२ कला ० विंकलामा अगस्त्योदयसिद्धभयो ॥ ८ ले गुणेर ६० ले भागने सूर्य स्पष्ट बाट अनुमान गरिन्छ ॥

[1]भ्रुवंध्रुवकेन्द्रस्य शीघ्रकेंद स्फुट ग्रहम् ।
ध्रुवशीघ्रांतरं कुर्यात्स्फुटभुक्त्या विभाजितम् ॥ १ ॥
लब्धंफलं दिनादिस्यादधिकेध्रुवकेन्द्रके ॥
धनं दिनगणेकुर्याद्दणां शीघ्रेऽधिके पुनः ॥ २ ॥
[2]वक्रास्त मार्गोदयका ध्रुवान्यूनं यदा धनम् ॥
अवधेरागतं न्यूनं तदा ऋणमितीरितम् ॥ ३ ॥
मीन[3]मेषगतश्चंद्रः सततं दक्षिणोन्नतः ॥
अन्येषूत्तरश्रृङ्गं स्यात्समत्वं वृषकुम्भयोः ॥ ४ ॥

इति श्री टीकारामधनंजयकृतायां मनोरमायां पञ्चतारा-
स्पष्टीकरणाधिकारः सप्तमः ॥ ७ ॥

—:※:—

(१) 'ग' पुस्तक मा ई श्लोक मूलमा नैछन् (२) यो श्लोक श्रीमान् पं० कृष्णप्रसादले शिष्यहितार्थ सरल बनाये का हो (३) योगनि 'ग' पुस्तकमा । मूलमै छ

अथत्रिप्रश्नाधिकारः

पञ्चतारास्पष्टीकरणानंतर त्रिप्रश्नाधिकार आरम्भगर्दा पहीले अयनांशा सिद्ध गर्नें उपाय उपजाति छंदले भन्दछन् ।

शकेन्द्रकालात्खशराब्धिहीनात्
षष्ट्याप्तसङ्ख्या अयनांशकाःस्युः ॥
अहर्गणं तैर्युतमेव कुर्याद्
भवेद् द्युवृन्दं द्युनिशोः प्रमाणे ॥ १ ॥

'खशराब्धिहीनात्' ४५० ले हीनभयेका 'शकेन्द्रकालात्' शालिवाहनीयशकदेखि 'षष्ट्याप्तसंख्याः' ६० ले भागलींदा प्राप्तसंख्या 'अयनांशकाःस्यु' अयनांशाहुन्छन् 'अहर्गणं' अहर्गणकन् 'तैर्युतं' ती अयनांशाले युक्त 'कुर्यात्' तदा 'युतमेवाहर्गणं' अयनांश युक्त अहर्गणनै 'द्युनिशोः' रातदीनको 'प्रमाणे' प्रमाणनिमित्तक 'द्युगणं' सायन दिनगण 'भवेत्' हुन्छ ॥ १ ॥

जस्तै=शकमा १८३३-४५० घटाये पछि १३८३ भये यस्मा ६० को भाग दींदा अयनांशा २३।३ भये यस्लाइ अहर्गण २७ मायुक्त गरेपछि सायन दिन गण ५०।३ भयो ।

द्युवृन्दतोऽगाष्टकुभिर्गजाब्दैः
स्वल्पं गतैष्योत्तरदक्षिणे स्तः ॥
ततः खरामङ्कभशश्वदद्यात्सार्द्धं
सषष्ठं च दलं चरार्द्धम् ॥ २ ॥

'द्युवृन्दतः' सायनदिनगणदेखि 'अगाष्टकुभिः' १८७ ले गत, एष्य गराये पछि अर्थात् न घटे देखि सानुसंख्या सौम्य चर हुन्छ घटे देखि

शेषलाइ १७८ ले गतगम्य गरे पछि सानुसंख्या याम्य शरहुन्छ 'गजाब्दैश्च' १७८ लेपनि 'गतैष्योत्तरदक्षिणे' गतगम्यगरायेपछि 'सौम्य' र 'याम्य' चर 'स्तः' हुन्छन् (चात्) (विभक्त्याविपर्यासेन खरामैरितिचात्र सम्बध्यतेऽतः) 'स्वल्पं' सानुसंख्याकन 'खरामैः' ३० लेभागर्लांदा प्राप्तलब्धि 'क्रमशः' क्रमैले खण्डा हुन्छन् (तेके, इत्याशंकायामाह) सार्द्धं खरामं' ४५ 'सषष्ठं खरामं' ३५ 'दलं खरामं' १५ (चात् भोग्यखण्डेन शेषं संगुण्य खरामाप्तामित्यत्रानुमीयते) अथ—भोग्यखण्डाले शेषलाइ गुणेर ३० को भागदींदा प्राप्तलब्धि 'दद्यात्' भुक्तखंडामा योगगर्नु र 'चरार्द्धं स्यात्' चर हुन्छ।

यहाँ सामान्यतः शंकाहुन्छकि चकार देखि दुवै जग्गामा तेतिका अर्थ कसरि निस्क्यो 'ग्रन्थकारको यस्तै मतलबभया श्लोकैमा स्पष्ट किन लेखिदियेन' यस्मा उत्तर या छ कि 'ज्यादा प्रसिद्ध हुनाले' खण्डामा व्हाँसम भोग्यखण्डाले गुणेर भागलिने काइदा प्रसिद्धै छ भाजक पनि अंशादि हुनाले ३० कल्पनागर्नु युक्तियुक्त हो यही विषयमा 'सिद्धान्त शिरोमणी मा' लेखेकोछ कि—

स्वल्पान्तरत्वादबहूपयोगात्प्रसिद्धभावाच्च बहुप्रयासात्॥
ग्रन्थस्य तज्ज्ञैर्गुरुताभयेन यस्त्यज्यतेऽर्थो न स दूषणाय॥ १॥
ग्रहच्छायाविकार श्लो० १६

अतः प्रसिद्ध भाव हुनाले ग्रंथकारले छोड़े मा ग्रन्थकार लाइ दोषछैन जो यो समझ्दैनन् उनैलाइ दोषछ॥ २॥

जस्तै=सायनदिनगण ५०।३–१८७ माघटाउदा सौम्य शेष १३६।५७ भयो शेषभंदा दिनगण को संख्या सानूछ अतः ५०।३ मा ३० को भागदींदा लब्धि १ हुनाले गतखण्डा ४५ भोग्य ३५ भयो यै भोग्य ३५ ले शेष २०।३ लाइ गुणदा ७०१।४५ भयो यस्मा ३० को भागदींदा फल सौम्य चर २३। २३।३० यस्लाइ भुक्त खण्डामा मिलायेपछि सौम्यचर ६८।२३।३० भयो॥

यस्तै एक दिनगण कल्पनागरिन्छ २२५।३ यो १८७ मा घटदैन तसर्थ दिनगण मा घटाये पछि याम्य शेष ३८।३ रह्यो यस्लाइ १७८ मा घटाये पछि. शेष १३९।५७ रह्यो ई दुइ शेषमा पूर्व शेष स्वल्पछ अतः यस्मा ३० को भागदींदा १ लब्धिहुनाले गतखण्डा ४५ शेष ८।३ लाइ ३५ ले गुणेर २८१।४५ मा ३० को भागदींदा याम्यफल ९।२३।३० यस्लाइ भुक्तखंडा ४५ मा योगगरेपछि याम्यचर ५४।२३।३० भयो॥

पलप्रभाघ्नं शरषड्यमाप्तं
पञ्चेन्दुतस्तत्स्वमृणंस्वगोलात् ॥
अहर्दलं व्यस्तमितो निशार्द्धं
तयोर्गतैष्यांतरितं नतं च ॥ ३ ॥

'चरार्धमित्यनुवर्तते' 'पलप्रभाघ्नं' पलभाले गुणेको चरखण्ड देखि 'शरषड्यमाप्तं २६५ ले भागले प्राप्तलब्धि 'स्वगोलात्' सौम्य, याम्य, गोलका हिसाबले 'पञ्चेन्दुतः' १५ देखि 'स्वमृणं' धन ऋणगनु । अर्थात् सौम्यगोलभयें धन, याम्यगोलभये ऋणहुन्छ । र अहर्दलं, दिनार्द्धं हुन्छ 'व्यस्तमितं' यस्को उल्थागर्दा अर्थात् दिनार्धलाइ ३० मा घटाये पछि 'निशार्द्धं' रात्र्यर्धं हुन्छ 'तयोः' दिनार्द्धं रात्र्यर्द्धं लाइ अन्तर गरे क्रमैले सौम्य याम्य नत हुन्छ ।

जस्तै = चरखण्ड ६८।२३ लाइ ५।४५ ले गुणेपछि ३९३।१२ भयो यस्मा २६५ ले भागलींदा १।२९ मिल्यो सौम्यगोल हुनाले १५ मा युक्त गरेपछि दिनार्द्धं १६।२९ भयो यस्लाइ २ ले गुणदा दिनमान ३२।५८ भयो दिनार्द्धं १६।२९।३० मा घटाये पछि रात्र्यर्द्धं १३।३१ भयो यस्लाइ २ ले गुणदा रात्रिमान २७।२ भयो दिनार्द्धं १६।२९ को र रात्र्यर्द्धं १३।३१ को अंतर सौम्यनत २।५८ भयो ।

नतविधिबतायेर अग्रप्रभाविधि बताउछन् ।

षड्घ्नंचरार्द्धन्दशभागहीनं
याम्यन्तुरामांशयुतंदशाप्तम् ॥
तदक्षिहीनाक्षवियुक्तयुक्तं
भानोरुदग्दक्षिणतः प्रभास्यात् ॥ ४ ॥

'षड्घ्नं' ६ ले गुणेको 'दशभागहीनम्' आफ्ना दशौभाग हीन 'सौम्यचरार्द्धं' सौम्य चरार्द्धं गराउनु 'षड्घ्नं' छलेगुणेको 'रामांशयुतं' स्वतृतीयांशलेयुक्त 'याम्यंचरार्द्धं' याम्यचरार्द्धं गराउनु र 'दशाप्तं' दुवैलाइ १० ले भाग लिनू 'तत्' ती पूर्वोक्त रीतीले संस्कृत सौम्य, याम्य चरार्द्धं

को लब्धि 'अक्षिहीनाक्षवियुक्तयुक्तं' २ घटे का अक्षमा र पूर्णमा यथाक्रम हीन युक्त गर्नू र 'भानोः' सूर्यको 'उदग्दक्षिणतः' उत्तर र दक्षिण देखि 'प्रभास्यात्' प्रभा हुन्छ ॥ ४ ॥

जस्तैं=सौम्यचर ६८।२३ लाइ ६ ले गुणेर ४१०।१८ सौम्यचर हुना ले यसैको दशमांश ४१।२ घटायेपछि ३६९।१६ भयो यस्मा १० ले भाग दींदा ३६।५५ भयो यस्लाइ सौम्य अक्ष ६०।२२ मा घटाये पछि सौम्य प्रभा २३।२७ भयो ॥

छायादशघ्ना शतसंयुताच

मध्यप्रभोना भवतीहशङ्कुः ।

शताहताहर्दलतस्तदाप्त-

महर्गतैष्यो घटिकादिकालः ॥ ५ ॥

'दशघ्ना' १० ले गुणेकि 'शतसंयुता' १०० ले युक्त 'मध्यप्रभोना' मध्यप्रभा घटाइयेकि 'छाया' छाया 'इह' यसशास्त्रमा 'शंकुर्भवति' शङ्कु हुन्छ 'शताहताहर्दलतः' १०० ले गुणियेका दिनार्द्धदेखि 'तदाप्तम्' शङ्कुले भागदिंदा प्राप्तलब्धि 'अहर्गतैष्यः' दीनको गत र एष्य 'घटिकादिकालः भवति' घडीपलात्मक काल हुन्छ ॥ ५ ॥

जस्तै=कल्पितेष्टछाया १० लाइ १० ले गुणेर १०० मा १०० जोडदा यस्मा मध्यप्रभा २३।२७ घटायेपछि शङ्कु १७६।३३ भयो। दिनार्द्ध १६।२९ लाइ १०० ले गुणेर १६४८।२० लाइ ६० ले गुणेर सजातीय ९८९०० मा सजातीकृत शंकु को १०५९३ भाग दिये पछि घडी ९।२० पला भया ॥ ५ ॥

दिनार्धं दिनजातोनं दिनेपूर्वनतंमतम् ॥

जातं दिनदलेनोनमपरं च नतं दिने ॥ ६ ॥

रात्रिशेषे गते वापि दिनार्धेन युतं नतम् ॥

प्राक्पश्चाच्च नतं त्यक्त्वा त्रिंशतः शेषमुन्नतम् ॥७॥

रात्र्यर्धं शेषजातोनं प्राक्पश्चाच्च नतं विदुः ।

ग्रहणे विहितं चैतत्पूर्वैर्गणितकोविदैः ॥ ८ ॥

'दिनार्द्धं' दिनार्द्ध 'दिनजातोनं' दिनजात इष्टले कम गराउनु यो 'दिने' दिनमा 'पूर्वनतं' पूर्व नत भनि 'मतं' मानियेकोछ 'दिनदलेन ऊनंजातं' इष्टमा दिनार्द्ध घटेको तो 'दिने अपरंनतं' अपर नत हुँछ ॥६॥ 'रात्रिशेषेगते अपि' रात्रिशेष गये छदामापनि दिनार्द्धनयुतं' दिनार्द्धलेयुक्त 'नतं' नत हुन्छ 'त्रिंशतः' ३० देखि नतं त्यक्त्वा' नतघटाउनू र 'शेषं' शेष 'प्राक्पश्चाच्च उन्नतं' पूर्वोन्नत र परोन्नत हुन्छ ॥ ७ ॥ 'शेषजातोनं' शेषले घटेको रात्र्यर्द्ध 'प्राक्पश्चाच्च नतं' पूर्वनत र पर नत 'ग्रहणे' ग्रहणमा 'पूर्वैः' अधीका 'गणितकोविदैः' गणितज्ञ हरूले 'विदुः' जानेका छं।

खखेन्दुनिघ्नाद्द्युदलाद्गतैष्य-
नाड्याप्तथ्यप्रभयासमेतम् ॥
शतोनितं तद्दशभिर्विभक्तं
लब्धाङ्गुलाद्या भवतीप्सिताभा ॥८॥

'खखेन्दुनिघ्नात्' १०० ले गुणेका 'द्युदलात्' दिनार्द्ध देखि 'गतैष्यनाड्याप्तं' गतएष्य घड़ीका भाग ले प्राप्तफल 'मध्यप्रभया समेतं' मध्य प्रभाले युक्त 'शतोनितं' १०० लाइ घटाये पछि 'दशभिर्विभक्तं' १० ले भाग लींदा प्राप्त 'तत्' त्यो लब्धि 'ईप्सिताभा' इष्टछाया 'अंगुलाद्या भवति' अङ्गुलादि हुन्छ।

जस्तै=दिनार्द्ध १६।२९ लाई १०० ले गुणेर १६४८।२० सजातीय गरायेपछि ९८९०० भयो यस्मा घडी ९।२० लाइ सजातीय गरायेर ५६० ले भाग दिये पछि १७६।३३ भयो यस्या मध्यप्रभा २३।२७ जोडेपछि २००।० भयो यस्मा १०० घटाये पछि १००।० मा १० ले भाग लींदा लब्ध इष्ट छाया अंगुलादि १०।० भयो।

लग्नंतु सूर्योदयतः प्रसाध्यं
स्वभोदयैः सौरदिनानुपातात् ॥
चंद्राश्विनिघ्ना पलभाधिता च
लङ्कावधिस्यादिह दक्षिणोऽक्षः ॥१०॥

'सौरदिनानुपातात्' सायन सूर्यका अनुपातले (अत्रानुपातादिति शब्देनैव वक्ष्यमाणश्लोकचतुष्टयं क्षेपकमित्यनुमीयते अनुपातस्य रीतिः का इति तु सिद्धांतवेदिनां प्रसिद्धतमैव मादृशानांतु मैव गरीयसी इदंतु निश्चीयत एव सिद्धांतमर्मज्ञाः श्रीशतानन्दाचार्याः इति अतोस्मिन्ग्रन्थे सिद्धांत मर्मज्ञानां प्रसिद्धा इति त्यक्ताएव बहवो विषया इति मन्महे वा गणकपाशैः पाठांतरितेति च) 'स्वदेशोदयैः' स्वदेशका राश्यूदयले सूर्योदयतः' सूर्योदय देखि 'लग्नं प्रसाध्यं' लग्न साधना गर्नु ॥

'अद्धिता' आधागराइयेकि 'चंद्राश्विनिघ्ना' २१ ले गुणिये कि 'पलभा' पलप्रभा 'इह' योशास्त्रमा 'लङ्कावधि' लङ्कापर्यंत 'दक्षिण' दक्षिणसंज्ञक 'अक्षःस्यात्' अक्षहुँछ ॥१०॥

पूर्वार्द्धको उदाहरण वक्ष्यमाणश्लोकमादिइनेछ यहाँ उत्तरार्द्धको दिइन्छ जस्तै=काशीको पलभा ५।४५ लाइ २१ ले गुणे पछि १२०।४५ भयो यस्को आधा ६०।२२।३० भयो ५।४५ मानेका मतमा दक्षिणाक्ष ५८।३०।० भयो ॥

तात्कालिकोऽर्कोऽयनभागयुक्त-
स्तद्भोग्यभागैरुदयो हतः स्वः ॥
खाग्न्युद्धृतस्तद्रविभोग्यकालं
विशोधयेदिष्टघटीपलेभ्यः ॥११॥
तदग्रतो राश्युदयाश्च शेषमशुद्ध-
हृत्खाग्निगुणं लवाद्यम् ॥
अशुद्धपूर्वैर्भवनैरजाद्यैर्युतं
तनुः स्यादयनांशहीनम् ॥ १२ ॥

'अयनभागयुक्तस्तात्कालिकोर्कः' तात्कालिक*सायन सूर्य 'तद्भोग्यभागैः' तीसायनसूर्यका भोग्य भागले 'हतः' गुणियेको 'स्वोदयः' आफ्ना देसको उदय 'खाग्न्युद्धृतः' ३० ले भागलीयेको 'रविभोग्यकालं भवति'

* इष्टनाडी परा पूर्वा भुक्तिघ्ना षष्टि भाजिता ॥ लब्धांशादि धनोनं स्युर्ग्रहास्तात्कालिकाः स्फुटाः ॥ १ ॥

रवि भोग्यकाल हुन्छ 'तत्' त्यो 'इष्टघटीपलेभ्य कल्पितेष्ट घड़ी पला देखि 'विशोधयेत्' घटाउनु 'तदग्रतः' तेस्पछि 'यथासंभवं राश्युदयाश्च' यथा संभव राश्युदयपनि 'विशोधयेत्' घटाउनु 'तदनु' तेस्पछि 'खाग्निगुणं' ३० ले गुणेको 'अशुद्धहृत्' न घटेका राश्युदय ले भाग लीयेको 'लवाद्यं' लवादि हुन्छ 'अशुद्धपूर्वैः' अशुद्धदेखि मेषतर्फका 'अजाद्यैर्भवनैः' मेषादिरा शिले युक्त 'अयनांशहीनम्' अयनांशले विहीन 'तनुःस्यात्' लग्नहुन्छ ॥१२॥

जस्तै = सं १९६८ शक १८३३ वैशाखशुक्ल १३ बिहिवार सूर्योदय देखि इष्ट घटी ५।११ मानियेको छ सूर्य ०।२६।५४।५७ मा अयनांशा २३।२ जोडेपछि सायनसूर्य १।१९।५७।५७ भयो यस्मा राशि छोडेर अंशादि लाइ ३० मा घटायेपछि भोग्यांशादि १०।२।३। भये यस्लाइ वृष राश्युदय २५३ ले गुणदा २५३८।२८।३९ भयो यस्मा ३० को भागलींदा रविभोग्यकाल ८४।३७।१७ इष्टघड़ी पला ५।११ लाइ ६० गुणेर सजातीय गरायेपछि ३११ भये यस्मा भोग्यकाल ८४।३७।१७ लाइ घटाउदा २२६।२२।४३ भयो वृषका अगाडिको राशि मिथुन को उदय घटदैन अतः यै अशुद्ध भयो अब २२६।२२।४३ लाइ ३० लेगुणदा ६७९१।२१।३० भयो यस्मा अशुद्ध ३०४ को भाग दिये पछि फल २२।२०।२४ भयो यस्मा अशुद्ध पूर्वको राशि संख्या २ जोडेर २।२२।२०।२४ मा अयनांशा २३।२ घटा ये पछि स्पष्ट लग्न १।२९।१७।२४ भयो न्हाँ दशमादि लग्न जात्रा का निमित्त ग्रंथांतर्का श्लोक लेखिन्छन् ।

एवं लङ्कोदयैर्भुक्तं भोग्यं शोध्यं पलीकृतात् ॥
पूर्वपश्चातन्नतादन्यत्प्राग्वत्तद्दशमं भवेत् ॥ १ ॥
अशुद्धशुद्धभे हीनयुक्तनर्व्ययनांशकम् ।
सषड्भे लग्नखे जाया तूर्यौ लग्नोनतूर्यतः ॥ २ ॥
षष्ठांशयुक्ततनुः संधिः षष्ठांशोनैकयुक्सुखात् ।
अग्रे त्रयः षडेवंते भार्द्धयुक्ताः परेपि षट् ॥ ३ ॥

द्विगुणा विषुवच्छाया
विभजेत्क्रमशस्त्रिधा ॥
सूर्याहः षड्गुणैर्लब्धं
चरखण्डा पलाभवेत् ॥ १३ ॥

'द्विगुण' २ ले गुणेकि 'विषुवच्छाया' पलभा 'क्रमशः' क्रमैले त्रिधा' तीन स्थानमा 'सूर्याहः षड्गुणैः' १२-१५ ३६ ले 'विभजेत्' भागलिनु 'लब्धं' लब्धि 'चर खंडा पला भवेत' पलादि चर खंडा हुन्छ ॥ १३ ॥

तथा च ग्रहलाघवे—

मेषादिगेसायनभागसूर्ये
दिनार्द्धजाभापलभाभवेत्सा ॥
त्रिष्ठाहताःस्युर्दशाभिर्भुजङ्गै—
र्दिग्भिश्चरार्द्धानिगुणोधृतांत्या ॥१४॥

'सायनभागसूर्ये' अयनांशाले सहित भयेका सूर्य 'मेषादिगे' मेषका आदिमा रहे छदामा अर्थात् राशि अंश कला विकलाले शून्य ०।०।०।० भये छदामा 'दिनार्धजाभा' दोपहरमा द्वादशाङ्गुलका शङ्कुदेखि भयेको छाया 'पलभाभवेत्' पलभा हुँछ 'सा' त्यो पलभा 'त्रिष्ठा' तीन स्थानमा राखनु र क्रमैले 'दशभिः' १० ले भुजङ्गैः' ८ ले 'दिग्भिः' १० ले 'हताः' गुणियेकि अंत्यापछिल्लाभा 'गुणोद्धृता' ३ ले भागलिये पछि 'चरार्द्धानिस्युः' चरखण्डा हुन्छन् ॥ १४ ॥

जस्तै पूर्वश्लोकले गर्दा ३।३६ द्विगुणा १३।१२ सजातीयगराउदा ७९२ भयो यसलाइ तीनठाउमा राखेर क्रमैले १२।१५।३६ ले भाग लींदा चर खंडा ६६।५३।२२ ई क्रमैले खिदीमका चरखण्डा भये॥ अब अर्काले गर्दा ६।३६×१० = ६६।०,६।३६×८ = ५२।४८, ६।३६×१० = ६६।०, ६६÷३ = ५२।०। अतः 'अर्द्धाधिकेरूपंग्राह्यं' का अनुसार गर्दा ६६। ५३।२२ खिदीमका चर खंडा भये येस्तै गोर्खा 'लिगलिग' का ६।२१× १० = ६३।३०, ६।२१×८ = ५०।४८, ६।२१×१० = ६३।३०÷३ = ३१ अर्द्धाधिकेरूपं ग्राह्यं का अनुसार 'लिगलिग' का चरखण्डा ६३ ।५१।२१ भये यस्तै नेपालका ६२।५०।२१। ॥ १४ ॥`

लंकोदयाविघटिकागजभानिगोङ्क—
दस्तास्त्रिपक्षदहनाक्रमगोत्क्रमस्थाः।

हीनान्विताश्चरलैःक्रमगोत्क्रमस्थैः
मेषादितोघटतउत्क्रमतस्त्विमेस्युः ॥१५॥

'गजभानि' २७८ 'गोंकदस्राः' २९९ त्रिपक्षहुना ३२३ इ 'विघटिकाः' पलात्मक 'क्रमगोत्क्रमस्थाः' क्रम र उत्क्रमले रहेका 'लंकोदया भवंति' लंकोदय हुँछन् । [एते] ईलङ्कोदय 'क्रमगोत्क्रमस्थैः' क्रम र उत्क्रमले रहेका 'चरखण्डैः' चरखण्डले 'हीनान्विताः' जोडियेका र घटाइयेका 'मेषादितः' मेष आदिगरेर कन्यासम्मका 'स्युः' स्वदेशोयराश्युदयमान हुन्छन् 'घटतः' तुला देखि 'इमे' इनै अंक 'उत्क्रमतः' उल्टाक्रमले 'स्युः' स्वदेशीयराश्युदयमान हुन्छन् ॥

स्वदेशगे राश्युदये द्विसंस्थे भुक्त्याहतेन्यैर्दिनमानलब्धै ॥
संशोधिते व्योमरसैर्विभक्तं सूर्योदयाल्लग्नमिदं हि भोग्यम् ॥१॥

आफ्ना देशमा हुने राश्युदय लाइ दुइ स्थानमा राखनु एक स्थानमा सूर्यका भुक्त अंशाले गुणनु र जति दिनको महीना छ तेर्ताले भाग लिनु भाग लिंदा प्राप्तलब्धि अर्को स्थानमा राखेर अंकमा घटाउनु बाकी मा '६० ले भागदिनु तेसदीन सूर्यले भोग गर्न बाकी रहेका लग्नका घडि पला हुन्छन् यस्को पहाडमा ज्यादा प्रचार छ ।

जस्तै = लंकाका राश्युदय २७८।२९९।३२३ म खिदीमका चरखण्डा ६६।५३।२२ घटाउदा २१२।२४६।३०१ मेषादि ३ का मान भये यसैमा उल्टा क्रमले जोडनाले ३५५।३५२।३४४ कर्कादि ३ का खिदीममा हुने राश्युदय मान भये यस्तै गर्नाले तुलादि छ का पनि ३४४।४५२।३४५। ३०१।२४६।२१२ भये खिदीमका राश्युदको श्लोक 'करेन्दुपक्षा रसवेदपक्षा भूव्योमरामाः शरव्योमरामाः ॥ नेत्रेषुरामा युगवेदरामास्तुलादितो मीनविलोमसंस्थाः ॥ १ ॥

एस्तै = गोर्खा लिंगलिग का पलभा ६।२१ मा ६।२१×१०=६३।३० ६।२१=५०।४८।६।२१×१०=६३।३०÷३=२१ पूर्वोक्त क्रिया गर्नाले चरखण्डा ६३।५१।२१। भये इनैलाइ लंकोदयमानमा घटाउँदा र जोडदा मेषादि राशिका मान २१५ २४८।३०२।३४४।३५०।३४१।३४१।३५०।३४४। ३०२।२४८।२१५ भये गोखा लिगलिगको राश्युदय मानको श्लोक 'शरेन्दुपक्षा गजवेदपक्षः कराभ्रर।मायुगवेदरामाः ॥ व्योमेषुरामाः शशिवेदरामाः क्रमोत्क्रमान्मेष तुलादि मानम् ॥ ३ ॥

(१) एस्तै=नेपालका पलभा ६।१२ यसमा पनि पूर्वोक्त रीति ले ल्याउँदा मेषादि राशि का मान २१६।२४९।३०२।३४४।३४९।३४०।३४०। ३४९।३४४।३०२।२४९।२१६ भये यस्का राश्युदयको श्लोक 'षड्भूमिपक्षा-नववेदपक्षाः कराभ्ररामा युगवेदरामाः ॥ नवाब्धिरामा गगनाब्धिरामा-स्तुलादितो मीनविलोमसंस्थाः ॥ ३ ॥

इतिश्रीटीकारामधनंजयकृतायां मनोरमायां

त्रिप्रश्नाधिकारोऽष्टमः ॥ ८ ॥

——:※:——

अथ चन्द्रग्रहणाधिकारः

पंचाङ्ग को अङ्ग हुनाले चन्द्रग्रहणाधिकार आरम्भगर्दा पहिले तेस्को प्रयोजन द्रुतविलंबित छंदले भंदछन्

बहुफलं जपदानहुतादिके
स्मृतिपुराणविदः प्रवदंति हि ॥
सदुपयोगिजनं सचमत्कृति
ग्रहणमिंद्विनयोः कथयाम्यतः ॥१॥

स्पष्टार्थः ॥

द्विघ्नोरविः पवकृतास युक्तो
दिग्भिस्तमोऽष्टघ्नदिनं ध्रुवाढ्यम् ॥
तमो युतार्कात्खखभास सौम्यं
याम्यं शरोऽल्पः स्वदशांशहीनः ॥२॥

१—अहिले एजी ३ ठाउमात्रको मलाइ थाह हुनाले लेखे अन्यत्र जहाँ जहाँ गराउनु पर्नेछ वहाँ वहाँ का विद्वान हरूले श्री टीकारामधनंजय सदरपोखा थोकपाठ-शालाखिदिमू हुनालेमा यस्‌ ठेगानामा पलभा लेखि पठाउनु दोश्रा आवृत्तिमा छपाइनेछ।

'द्विघ्नः' २ ले गुणेको 'पर्वकृतामयुक्तः' पर्वघड़ीका चौथा हिस्सालेयुक्त 'रविः' स्पष्ट रवि हुन्छ 'अष्टघ्नदिनम्' ले गुणियेका अहर्गणदेखि 'दिग्भिः' १० का भागले प्राप्त लब्धि ले र 'ध्रुवाढ्यम्' स्वध्रुवालेयुक्त 'तमः' राहुहुँछ 'तमोयुतार्कात्' राहुलेयुक्त सूर्यदेखि 'खखाभाप्तम्' २७००ले प्राप्तलब्धि 'बह्वल्पं' सौम्यं' याम्यं' धेरै भये याम्य थोरै भये सौम्यशर हुन्छ 'खखभाच्च्युताच्छेषात्' २७०० देखि घटेको 'शेष' 'स्वदशांशहीनः' आफ्ना दशवाँ भागले हीन 'स्वल्पः' साजु संख्या 'शरः स्यात्' स्पष्टशरहुन्छ ॥ २ ॥

जस्तै=श्रीसम्वत् १९६९ शकः १८३४ चैत्रशुक्लपूर्णिमाकादिन चंद्रग्रहण सिद्ध गरिन्छ=सूर्य २६१३।३०।२५ लाइ २ ले गुणेर पर्वकाल ५३।२३ को चौथो हिस्सा १३।२०।४५ युक्तगरेपछि पर्वकाल संस्कृत द्विगुणित सूर्य ५२४०।२१।३५ भयो दिनगण ३५३ लाइ ८ ले गुणेर २८२४ मा १० को भागदींदा फल २८२।२४।० भयो यस्लाई राहु ध्रुवा ५१३०। २५।२९ म जोडेपछि तात्कालिकराहु ५४१२।४९।३९ भयो राहु र सूर्यको योग १०६५३।११।१४ भयो यस्मा २७०० को भागदियेपछि फल ३ मिल्यो अतः याम्य शरभयो शेष २५५३।११।१४ लाइ २७०० मा घटाऊँदा १४६। ४८।४६ पूर्व शेष र यो शेषमा यो शेषसानूछ अतः यसैकोदशमांश १४ ४०।५२ घटाये पछि स्पष्ट याम्यशर १३२।७।५४ भयो ॥

मानंहिमांशोर्गतिरग्निहीना-
द्विघ्नंचतुर्भिश्चतमः प्रमाणम् ॥
तद्योगतोऽर्धं शरवर्जितं च
ग्रासः सुधांशोः स्फुट पर्वसन्धौ ॥३॥

'अग्निहीना' ३ ले हीन 'हिमांशोर्गति' चंद्रगति 'मानंभवति' चन्द्रमान हुन्छ 'दिघ्नंमानं' १० ले गुणेको चंद्रमान देखि 'चतुर्भिः' ४ ले भाग लींदा को लब्धि तमः प्रमाणं भवति' राहुमान हुन्छ 'तद्योगतः' चंद्रमान राहु मानका योगको 'अर्द्धम्' आधा 'शरवर्जितं' (२) शरघटायेपछि 'सुधांशोः' चंद्रमाको 'पर्वसन्धौ' 'पर्वसंधिमा 'ग्रासः स्फुटः स्यात्' स्पष्ट ग्रास हुन्छ ॥३॥

---

१ यो अधिकार को प्रथम श्लोक 'घ' पुस्तकमा मात्र छ ॥ २ शर घटनशकेन भने ग्रहण लाग्दैन ।

जस्तै=चंद्रगति १०१ मा ३ घटायेपछि चन्द्रमान ९८ चंद्रमान ९९ लाइ १० ले गुणेर ४ ले भागलींदा फलराहुंमान २४७।३० ई दुईको योग ३४६।३० यस्को आधा १७३।१५ भयो यस्मा शर १३२।७।५४ घटाय पछि ग्रास ४१।७।६ भयो ॥

ग्रासक कहो येस् विषयमा ग्रहलाघवमा लेखेको छ कि—

छादयत्यर्कमिन्दुं विधुंभूमिभाच्छादकश्छाद्यमानैक्यखण्डकुरु ॥
तच्छरोनंभवेच्छन्नमेतद्यताग्राह्यहीनावशिष्टंतुखच्छन्नकम् ॥ १ ॥

अर्थात् सूर्यलाइ चंद्रमाले र चंद्रलाइ पृथ्वीका छाया ढाकदछ यसै विषयमा सिद्धांतशिरोमणिमा शंकापूर्वक समाधान-लेखेकोछ कि—

दिग्देशकालावरणादिभेदान्नच्छादकोराहुरितिब्रुवंति ॥
यन्मानिनः केवल गोलविद्यास्तत्संहितावेदपुराणबाह्यम् ॥ १ ॥
राहुः कुभामण्डलगः शशाङ्कं शशाङ्कगश्छादयतीनबिम्बम् ॥
तमोमयः शम्भुवरप्रदानात्सर्वागमानामविरुद्धमेतत् ॥ २ ॥

एस्बाट यै सिद्धांत हुन्छ कि भूभामण्डलांतरवर्तिराहुनै छादक हो अस्तु ॥

स्थित्यर्द्धमङ्गाहतमिन्दुखण्डं
खपञ्चयुक्खण्डफलं विमर्दम् ॥
हीनंधनंपर्वणिशीतरश्मेः
स्पर्शोऽथमुक्तिश्चतदिष्टकालः ॥४॥

'इन्दुखण्डम्' चंद्रको ग्रास २ स्थानमा राखेर 'अङ्गहतम्' ६ ले गुणेको अर्कोस्थानमा 'खपंचयुक्' ५० ले युक्त 'विमर्दम्' विमर्दहुन्छयैविमर्दले 'चंद्र-फलम्' षड्गुणितचंद्रमा भाग लींदाको लब्धि 'स्थित्यर्द्धंभवति' स्थित्यर्द्ध हुन्छ 'तत्' त्या स्थित्यर्द्ध 'पर्वणि' 'पर्वमा' 'हीनंधनं' धन र ऋण गर्नु र क्रमैले 'शीतरश्मेः' चंद्रमाको 'स्पर्शः' स्पर्शकाल 'अथमुक्तिश्च' मुक्तिकाल पनि 'भवति' हुन्छ अर्थात् हीन गरे स्पर्शकाल र योगगरे मोक्षकालहुन्छ ॥

जस्तै=चंद्रग्रास ४१।७।६ लाइ २ स्थानमा राखेर एक स्थानमा ६ ले गुणेर २४६।४२।३६ लाइ सजातीय गरायेपछि ८८८१५६ भयो अर्को स्थानमा ५० जोडेर ९१।७।६ लाइ सजातीय गरेर ३२८०२६ ÷ ८८८१५६

मा भाग दिये पछि लब्धि स्थित्यर्द्धं २।४२ भयो यै पर्वकाल ५३।२३ मा हीन गरेपछि स्पर्शकाल ५०।४१ भयो योग गरे पछि] मोक्षकाल ५६।३ मध्यकाल ५३।२३ भयो ॥

खखेंदुवेदाधिकभास्करस्य
प्राग्वद्भचक्राप्तदिशः शरश्च ॥
तत्खाष्टभागस्यकृतिः सुधांशो-
र्यथादिशं व्यस्तमितः खरांशोः ॥५॥

(द्विघ्नोरविरितिमण्डूकप्लुत्यानुवर्तते) 'खखेन्दुवेदाधिकभास्करस्य' पर्वकालसंस्कृत द्विगुणित सूर्यको 'भचक्राप्तदिशः शरश्च प्राग्वत्' याम्यसौम्यदिक् र शरस्पष्ट पैलेझैं गर्नु 'खाष्टभागस्य' ८० का भागले प्राप्तलब्धिको 'कृतिः' वर्ग 'सुधांशोः' चन्द्रको 'यथादिशं' सौम्यभये उत्तरकृति याम्यभये दक्षिण कृति हुन्छ 'खरांशोस्तु' सूर्यकोता 'इतः' यसदेखि 'व्यस्तमितंभवति' उल्टा हुन्छ ॥ ५ ॥

जस्तै = पर्वकालसंस्कृतद्विगुणितसूर्य ५२४०।२१।३५ मा ४१०० जोडे पछि ९३४०।२१।३५ मा २७०० का भाग दींदा फल ३ भयो अतः याम्यशर भयो शेष १२४० लाइ २७०० मा हीन गरे पछि १११६।३८।३५ भयो पूर्व शेष र यस शेषमा पूर्वशेष सानू छ अतः यसैको दशमांश १२४।२।९ हीन गरेपछि स्पष्टयाम्यशर १११६।१९।२६ भयो यस्मा ८० को भाग दींदा फल १३।५७।१४ यस्को कृति याम्यकृति भइन् ॥

मध्यन्दिनात्प्राक्परतश्च सौम्यं
याम्यंनतंल्यादथतत्कृतिश्च ॥
कृत्यस्तुतुल्यान्य दिशोः क्रमेण
योगान्तरं वा वलनं रवीन्द्वोः ॥६॥

'मध्यंदिनात्प्राक्' दिनार्द्ध र रात्र्यर्द्ध देखि पूर्व 'सौम्यं' सौम्यनत हुन्छ 'परतः' परार्द्धमा 'याम्यंनतंस्यात्' याम्यनत हुन्छ 'तत्कृतिश्च' ती नतको कृति 'तुल्यान्यदिशोः क्रमेण' तुल्यदिशाका र अन्यदिशाका क्रमले 'कृत्योः

योगांतर' वर्गको योग र अंतर' अर्थात् एकदिशामा भये योग र अन्यान्य दिशामा भये हीन गरे पछि 'रवीन्द्वोः' 'वलनं' भवति वलनहुन्छ' ॥ ६ ॥

जस्तै=दिनमान ३०।४८ रात्रिमान २९।१२। रात्र्यर्द्ध १४।३६ लाइदिनमान ३०।४८ मा योगगरे पछि मध्यरात्रि ४५।२४ पर्वकाल ५३।२३ अर्द्ध-रात्रिबाद छ र पर्वकालमा मध्यरात्रि घटाये पछि याम्यनत ७।५९ भयो यस्को याम्यकृति ६३।४४ र पहीलेको पनी याम्यकृति एकै दिशामा हुनाले योग गरे पछि याम्यवलन २५८।२१ भयो ॥

इति श्री टीकारामधनंजयकृतायां मनोरमायां

चंद्रग्रहणाधिकारो नवमः ॥ ९ ॥

अथ सूर्यग्रहणाधिकारः

चंद्रग्रहणमा भंदा सूर्यग्रहणमा विशेष हुनाले सूर्यग्रहणाधिकार आरम्भ गर्दा पहीले इन्द्रवज्रा छन्दले आरंभ गर्ना को प्रयोजन भंदछन्—

[1]दर्शान्तकालेऽपिसमौ रवीन्दू
द्रष्टा नतौ येन विभिन्नकक्ष्यौ ॥
क्वर्धोच्छ्रितः पश्यति नैकसूत्रे
तल्लंबनं तेन नतिंच वच्मि ॥ १॥

'दर्शान्तकाले' अमावास्याका अंतमा 'समौ अपि रवीन्दू' राश्यादि-कलांत अवयवले तुल्य सूर्य र चंद्र क्वर्द्धोच्छ्रितः' भूव्यासार्द्धमान ले ऊँचा 'द्रष्टा' भूपृष्ठवासीद्रष्टा 'एकसूत्रे' एक दृक्सूत्रमा 'नपश्यति' देखदैन 'येन' यस्मात्कारणात् 'नतौ' खमध्य देखि यताउता का नतमा 'विभिन्न-कक्षौ' सूर्यचंद्रको कक्षा भिन्न भिन्न हुन्छ अतः 'तल्लंबनं र 'नतिं च' नतिपनि 'वच्मि भंदछु ॥ १ ॥

[1] यो श्लोक पनी 'ख' पुस्तकमा मात्र छ।

ऐले त्यै लम्बन सिद्धगर्नें उपाय बताउ छन्—

नताद्दशघ्नाज्जिनयुङ्नताप्तं
तल्लम्बनं तेन युतं नतं च ॥
तत्खाङ्कनिघ्नोनयुतस्य भानोः
प्राची प्रतीच्योश्च शरः प्रसाध्यः ॥२॥
तत्खाङ्कनिघ्नेतु ऋणेऽधिकेऽर्का-
दर्केशतघ्नाः कृतयश्च देयाः ॥
तत्खाङ्कहीनादथचार्कहीना-
च्छोध्यःशरोदृग्गुणितं यदल्पः ॥ ३ ॥

'दशघ्नात् नतात्' १० ले गुणियेका नत देखि 'जिनयुक्-नत-आप्तम्' २४ युक्त नतले १० ले गुणेर भाग लींदा प्राप्त 'तत्' त्योलब्धि 'लम्बनं' लंबन हुन्छ (अर्थात् प्रथम लंबनमा फेरि नत युक्त गरेर २४ युक्त लंबनले भाग लिनु प्राप्तद्वितीयलंबन एवं द्वितीय लम्बन मा नत युक्त गरेर २४ युक्त तेसैले भाग लीनु तृतीय लम्बन हुन्छ यस्तै बराबर्गर्नु जहाँ समस्थिरलम्बन हुँदैन 'जस्मा-अन्यक्रिया गर्नाले क्यै न्यूनाधिक हुँदैन तेस्लाइ स्थिर लंबन भंद्छन् 'तत्खाङ्कनिघ्नोनयुतस्य' त्यो स्थिर लंबनलाइ ९० ले गुणे हीन युत गरेका अर्थात् सौम्यनत भये हीन्न गरेका याम्य नत भये युक्त गरेका 'भानोः' सूर्यको 'प्राचीप्रतीच्योश्चशरः' सौम्ययाम्य शर 'प्रसाध्यः' साधनु ॥ २ ॥ ३ ॥

जस्तै=श्रीसम्वत् १९६८ शक १८३३ कार्तिकवदी अमावास्या रविवार ४ घड़ी १६ पला मा सूर्यग्रहण साधनागरिन्छ । दिनगण १६१ पर्वान्त ४।१६ सूर्य १३८४।५२।४ सूर्यगति ७।२९ अंतर ७ चंद्र १३७८।४४।४६ चंद्रगति ९५।० अंतर ५ दिनार्द्ध १४।८ छ दिनार्धमा पर्वान्त ४।१६ घटायेपछि सौम्यनत ९।५२ भयो यस्लाइ २ स्थानमाराखेर एक स्थानमा १० ले गुणेर ९८।४० सजातीयगराये र यस्मा अर्कास्थानका नतमा २४ जोडेर ३३।५२ सजातीयगरायेर २०३२ले भागदियेपछि प्रथम लम्बन ३।५४ यस्मा नत जोडेर

पूर्ववत्क्रिया गर्दा द्वितीय ३।३८ तृतीय ३।३४ चतुर्थ ३।३५ पञ्चम ३।३५ भयो अतः पूर्वक्रियाले विक्रितिनहुँदा चतुर्थ स्थिर लम्बन भयो स्थिरमा नत ९।५२ युतगरेपछि १३।१७ लाइ ९० ले गुणेर १२१०।३० लाइ द्विगुणित सूर्य २७६९।४४।८ मा पर्वको चौथोहिस्सा १।४ युतगरेर पूर्वनतहुनाले घटायेपछि १५६०।१८।८ भयो यस्मा २६०० को भागदींदा फल० हुनाले सौम्यशरभयो शेष १५६०।१८।८ लाइ २७०० माघटायेपछि ११३९।४१।५२ ई दुवै शेषमध्ये यै शेषन्यूनछ अतः यसैको दशमांशघटायेपछि ११३।५८।११ सौम्यशर १०२५।४३।४१ भयो ॥ ३ ॥

पृथक्नतांशैः सहितेशभक्त-
स्तदक्षयोगांतरितो नतिः स्यात् ॥
तल्लम्बनं दिग्गुणितं गुणाप्तं-
हीनं धनं प्राक्परयोः खरांशौ ॥ ४ ॥
ततस्तमः सम्प्रयुताच्छरश्च
शरावनत्यांतरयुक्स्फुटः स्यात् ॥
मानंरवेर्भोग्ययुताङ्गनन्दा
नद्ग्राहकोऽधः स्थित एव चंद्रः ॥५॥

'शरःपृथक्' शर २ स्थानमा राखनू र एकस्थानमा 'शतांशैः' १०० ले भागलींदा प्राप्तलब्धिले 'सहितेशभक्तः' सहित ११ ले भागलियेको अर्को-स्थानमा राखेको शर 'अक्षयोगांतरितस्तत्' दक्षिणक्षमायोग विहीन गरा इये को त्यो 'नतिःस्यात्' नतिहुन्छ ॥ 'दिग्गुणितं' १० ले गुणेको गुणाप्तं' ३ का भागमा 'प्राप्तलम्बनं' त्यो स्थिरलम्बन 'प्राक्परयोर्नत्यो' सौम्ययाम्य नतका हिसावले 'तत्' त्यो गुणाप्त 'खरांशौ' सूर्यमा हीनं धनं कार्य 'ऋण धन गराउनु 'तत' तेसपछि 'तमः सम्प्रयुतात्' राहु शुक्र सूर्य देखि चात्र पूर्ववत् 'शरः' पूर्वोक्त विधिले शर हुन्छ 'शरावनत्यंतरयुक्' एक दिशामा भये शरनतीको योग अन्यान्य दिशामा भये वियोगगरायेपछि 'स्फुटःस्यात्' स्पष्टहुन्छ 'भोग्ययुताङ्ग नंदा रवेर्मानं' भोग्यलेयुक्त ९६ सूर्यको मानहुन्छ

'तद्ग्राहको' त्यस्को ग्रासस्पष्टगर्ने उपाय 'अधःस्थित एव' पूर्वोक्तै हो अथवा सूर्यबिम्बग्रासक अधःस्थित चंद्रनैंहो ई श्लेषले २ वै अर्थ हुनसक्छन् ॥ ५ ॥

जस्तै=शर १०२५।४३।४१ लाइ २ स्थानमा राखेर एक स्थानमा १०० ले भागलींदा फल १०।१५ लाइ ११ मा युक्त गरेपछि २१।१५ ले अर्को स्थानका १०२५।४३।४१ भागदींदा सौम्यफल ४८।१६ यस्लाइ दक्षिणाक्ष ६०।२२ माघटेपछि सौम्यनति १२।६ भयो—स्थिर लम्बन ३।३५ लाइ १० ले गुणेर ३५।५० मा ३ को भागदींदा फल ११।५७ लाइ सौम्यनत हुनाले संस्कृत सूर्य २७७०।४८।८ मा घटायेपछि २७५८।५१।८ भयो यस्मा स्पष्टराहु ५२८३।१४।३९ जोडेपछि ८०४२।५।४७ भयो यस्मा २७०० भागदींदा फल सौम्यशर २ भयो शेष २६४२।५।४७ लाइ २७०० माघटाये पछि ५७।५४।१३ भयो पूर्वशेष भंदा यो शेष सानूछ तसर्थ यसैको दशमांश ५।४७ घटाये पछि सौम्यशर ५०।८।१२ भयो नति र शर सौम्य (एकै दिशाका) हुनाले इदुवैको योग स्पष्टशर ६४।१३।१२ भयो ॥ सूर्यको खण्डांतर ७+९६ को योग सूर्यमान १०३ भयो—चंद्रभुक्ति ९५ मा ३ हीन गरेपछि चंद्रमान ९२ इ दुवै मानको योग १९५ यस्को आधा योगार्द्ध ९७।३० यस्मा स्पष्टशर ६४।१३।१२ घटायेपछि ग्रास ३३।१६।४८ भयो ॥

तल्लम्बनं सौम्यमृणं विधाय
याम्यं धनं पर्वणि तीव्ररश्मेः ॥
स्थित्यर्द्धके हीनयुतं प्रकुर्या-
त्स्पर्शोऽथमुक्तिश्चभवेद्दिनस्य ॥ ६ ॥

'तीव्ररश्मेः' सूर्यको 'तल्लंबनं' त्यो लंबन 'पर्वणि' पर्वमा 'सौम्यंऋणं सौम्यभये ऋण 'याम्यंधनं विधाय' याम्यभये धनगरायेर 'स्थित्यर्द्धके' वक्ष्यमाणस्थित्यर्द्धमा 'हीनयुतं प्रकुर्यात्' यथोचित धन ऋण गर्नू र 'दिनस्य' दिनको 'स्पर्शोऽथमुक्तिश्चभवेत्' स्पर्श र मुक्ति हुन्छ ॥ ६ ॥

ग्रासाच्चतुर्घ्नात्सवितुः खराम-
ग्रासैक्यलब्धं स्थितिमर्द्द नार्द्धम् ॥

इतीह सूर्यग्रहणे विशेषः
शेषस्तु चन्द्रग्रहवद्धिचिन्त्यः ॥ ७ ॥

"चतुर्घ्नात्' ४ ले गुणियेका 'ग्रासात्' ग्रासमानदेखि 'खरामग्रासैक्य-लब्धं' ३० युक्तग्रास ले भागलिये पछि '(स्थतिमर्द नार्द्ध भवति' स्थितिमर्द-नार्द्ध हुन्छ (यस्लाइ २ स्थानमा राखेर एक स्थानमा १० ले गुणेर अर्को स्थानमा २४ जोडेर भागदीदाको लब्धि स्थित्यर्द्ध मायुक्तगर्नाले स्पष्ट स्थित्यर्द्धहुन्छ 'इतीह विशेषः सूर्यग्रहणे' यै यो सूर्य ग्रहणमा विशेषछ 'शेषस्तु' बाकी 'चन्द्रग्रहवत्' चंद्रग्रहण मा बतायेको विधि 'विचिंत्यः' विचारगर्नु ॥ ७ ॥

जस्तै=ग्रास ३३।१६।४८ लाइ २ स्थानमाराखेर एक स्थानमा ४ ले गुणे र १३३।७।१२ मा अर्कोस्थानमा युक्त ६३।१६।४८ ले भागदिये पछि स्थित्यर्द्ध २।६ भयो यस्लाइ दुइस्थानमा राखेर एक स्थानमा १० ले गुणेर २१।० मा अर्को स्थानकामा २४ जोडेर २६।६ ले भागदियेपछि लब्धि ०।२४ मिले यस्लाइ स्थितिमर्द्दनार्द्ध मा युक्त गरे पछि स्पष्ट स्थित्यर्द्ध २।५४ भयो यै स्थित्यर्द्ध पूर्वकालमा ४।१६ मा हीन स्पर्शकाल १।२२ योग गरेपछि मोक्षकाल ७।१० मध्यकाल ४।६ भयो ॥ संस्कृतसूर्य २७७०।४८। ८ मा ४१० जोडेर ६८७०।४८।८ मा २७०० को भागदींदा फल सौम्यशर सचक्र २ मिल्यो शेष १४७०।४८।८ लाइ २७०० मा घटायेर १२२९।११। ५२ ई २ शेषमध्ये यै शेषसानुक्र अतः यसै को दशांश हीन गरेपछि सौम्य शर ११०६।१६।४१ भयो यस्मा ८० को भागदींदा लब्धि १३।४९ यस्को वर्गगरेपछि याम्यकृति १९०।५४ फेरी सौम्यनत ९।५२ हुँनाले आपुस्मादुवै भिन्न भिन्न दिशाका भये अतः इनि १९०।५४ दुवै कृतीको अन्तर याम्य लम्बन ९३।३३ भयो ॥

इति श्री टीकारामधनंजयकृतायां मनोरमायां
सूर्यग्रहणाधिकारो दशमः ॥ १० ॥

अथ परिलेखाधिकारः ॥

मानं शरादेः स्वनतस्य पञ्चभागो-
नदिक्शेषहृताङ्गुलाद्याः ॥
चन्द्रर्कमाङ्गुणसङ्गुणा सा
खखागभक्ता वलनाङ्गुलानि ॥१॥

'स्वनतस्य' आफना नतको 'पञ्चभागोनदिक्शेषहृतः' पाँचवाँ भागले हीन १० का शेषले भागलियेका 'शरादेः' चंद्रग्रहणमा चन्द्रमान, राहुमान, ग्रासमान, सूर्यग्रहणमा सूर्यमान, चंद्रमान, ग्रासमान, 'अङ्गुलाद्याः' अङ्गुलादिक 'शरादेः' 'शरादिको 'मानं' प्रमाणहुन्छ 'चन्द्रार्कमानांगुलसंगुणा' सा' चन्द्रग्रहणमा भये चंद्रमानले गुणियेको, सूर्यग्रहणमा भये सूर्यमानले गुणियेको ('व्रहागुणदा' गोमुत्रिका गणितले गुणनू) र 'खखागभक्ताः' ७०७ ले भागलियेपछि 'वलनांगुलानि' अङ्गलादिकवलन हुन्छ ॥ १ ॥

उदाहरण—चंद्रग्रहणमा नत ७।५९ को पाचवाँ भाग १।३६, १० मा घटाये पछिभाजक ८।२४ भयो। शर १३।२।७ लाइ सजातीय गरायेर सजातीय हरको भागदियेपछि ७९२७÷५०४=१५।४३ चंद्रमाको शर अङ्गलादिमानभयो। ९९।० सजातीयचन्द्रमान ५९४०÷४०४=११४७ अङ्गुलादिमानभयो। २४७।३० सजातीयराहुमान १४:५० मा हरकोभाग दियेपछि अङ्गुलादिमान १४८५०÷५०४=२९।२८ भयो। ग्रासमान ४१।७ सजातीय गरायेर भागदियेपछि अंगुलादिक ग्रासमान २४६७+५०४=४।५३ अंगुलादिमानभयो। वलन २५।८।२१ लाइ चंद्रमान ११।४७ ले गुणेर ३४४।४७ मा ७०० को भागदियेपछि फल अंगुलादिवलन ४।२१ भयो ॥

सूर्यग्रहणमा नत ९।५२ यस्को पंचमांश १।५८—१० मा घटाये पछि हर ८।२ सजातीय ४८२ भयो। शर ३८५३÷४८२=७।५९ भयो। सूर्यमान १०३।० लाइसजातीय गराये र भागलिये पछि अङ्गुलादि सूर्यमान ६।८०

÷४८२ = १२५९ भयो चंद्रमान ९७।० लाइ सजातीय गरायेर भाग दिये पछि चंद्रमान ५५२०—४८७ = ११।१७ भयो । ग्रासमान ३३।१७ सजातीय लाइ भाग दिये पछि अङ्गुलादि ग्रासमान १९९७+२८२= ४।८ भयो। बलन ९३।३३ लाइ सूर्यमान १२।४९ ले गुणेर ११९९।२० मा ७०० को भाग दिये पछि वलनको अङ्गुलादिकमान १।४३ भयो ॥

चन्द्रार्कयोर्दिक्सममण्डलस्य
सव्यापसव्येवलनाग्र सूत्रे ॥
मध्यादुदग्दक्षिणतः शरांता-
त्तमोर्द्ध सूत्रेण रवीन्दुखण्डः ॥ २ ॥

विचारणीय विषय हुनाले यस्को अन्वयार्थ न लेखेर भावार्थ लेखिन्छ। चंद्रमा वा सूर्य को मानैक्यखण्डको मण्डल गरायेर केन्द्रका मध्यमा उत्तरदक्षिणको रेखा गराउनू र चंद्रमण्डलमा पूर्वभाग सौम्य परभाग याम्य हुन्छ। सूर्यग्रहणमा परभाग सौम्य पूर्वभाग याम्य हुन्छ। सूर्य वा चंद्रको सौम्य शर भये उत्तर वलनदान, याम्य शर भये दक्षिणमा वलनदिनु। जहाँ शर को अंत हुन्छ उहीं छादकको पनी मान हुन्छ। राहुका (छादकका) मध्यमा मानांगुल को आधा राखेर सूत्र घुमाउँदा चंद्रमा जती ढाकिन्छ तेति ग्रासांगुल हुन्छन्। चंद्रग्रहणमा जहाँ शरको अंत हुन्छ उहीं चंद्र मध्यांत हुन्छ। त्यै चंद्रमध्यमा मानांगुलार्द्ध राखेर सूत्र घुमाउँदा सूर्यमंडल जति ढाकिन्छ तेति ग्रासांगुल हुन्छन्। चंद्रग्रहणमा यदि वलन दक्षिणको; शर उत्तर को भये पश्चिम वलन दिनु यस्को उल्टा भये पूर्वमा वलन, दिनु, सूर्यग्रहणमा यस्को उल्टा हिसाबले वलनदान गर्नु ॥ २ ॥

स्थित्यर्द्धनिघ्नै रसवेदभक्तै-
र्मानांगुलैः प्राक्परतस्तदग्रात् ॥
स्पर्शोऽथ मुक्तिश्च तदिष्टकाला-
दिन्दुग्रहेऽर्कग्रहणे प्रतीपात् ॥ ३ ॥

'स्थित्यर्धनिघ्नैः' स्थित्यर्द्धलेगुणियेका 'रसवेदभक्तैः' ४६ ले भागलीयेका 'मानांगुलैः' मानांगुल देखि स्पर्श र मोक्षका अंगुलहुन्छन् 'तत्' ती

अंगुल 'अग्रात्' वलन देखि 'प्राक्परतः' स्पर्शांगुल पूर्वमा र मोक्षांगुल परमा दिनु र 'तत्' त्यो 'इष्टकालात्' इष्टकाल देखि 'इंदुग्रहे' चंद्रग्रहण-मा 'स्पर्शोऽथमुक्तिश्च भवति' स्पर्श र मुक्तिकाल हुन्छ 'सूर्यग्रहणे' सूर्य-ग्रहमा यो सबै 'प्रतीपात्' उल्टा हिसाबले हुन्छ ॥ ३ ॥

जस्तै=चन्द्रमानांगुल ११।४७ लाइ स्थित्यर्थ २।४२ ले गुणेर ६ ले भाग लिये पछि अंगुलादिमान ५।१८ भयो॥ यस्तै सूर्यमानांगुल ११।४९ लाइ स्थित्यर्द्ध २।५४ ले गुणेर ४ को भाग दिये पछि अंगुलादिमान ६।१७ भयो।

अत्र ग्रंथबनाये को मिति बनायेर ग्रंथको उपसंहार गर्दछन्—

खखाश्विवेदोपगतेयुगाब्दे
दिव्योक्तितः श्रीपुरुषोत्तमस्य ॥
श्रीमाञ्छतानन्दइतीदमाह
सरस्वतिशङ्करयोस्तनूजः ॥ ८४ ॥

इति श्रीमच्छतानन्दाचार्यविरचिते पञ्चसिद्धान्तिकासारे
भास्वतीकरणे परिलेखाधिकार एकादशः ॥

———

'सरस्वतीशङ्करयोस्तनूजः' सरस्वती शङ्कर का पुत्र 'श्रीमाञ्छतानंदः' श्रीमान शतानन्द 'श्रीपुरुषोत्तमस्य' श्रीवराहका अथवा 'ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः॥ केयूरवान् मकर-कुण्डलवान्किरीटीहारीहिरण्मयवपुर्धृतशंखचक्रः' यो भविष्यपुराणमा श्रीकृष्णले नैभंनूभयेको हुनाले श्रीपुरुषोत्तम सूर्यनारायणका 'दिव्योक्तितः' अलौकिक उक्तिदेखि 'युगाब्दे' कलियुग का वर्ष 'खखाश्विवेदोपगते' ४२०० बीते छदामा 'इति' यो उक्तप्रकारले 'इदं' यो भास्वतीनामको करणग्रंथ 'आह' भंदाभये ॥ इति।

वैश्वामित्रेऽथवंशे समजनिकविता नंदसंदोहदक्षो
विप्रोनाम्नैकदेवोबुधजनसदसिप्राप्तमानः प्रधानः ॥
वस्वष्टांकेंदुवर्षे गुरुजनकृपया प्रार्थितः शङ्करेण
टीकारामोऽस्यसूक्ष्मुर्गणकगणनतां भास्वतीं संबभाण ॥१॥

मञ्जरीपंचकंभाषां नाटकं श्रीधराह्वयम् ॥
कामशास्त्रं च तदनुवात्स्यायनमतानुगम् ॥२॥
टीकां मनोरमां कृत्वा लीलावत्याः सुसंस्कृतैः ॥
बभाण भास्वतीभाषां टीकारामो धनञ्जयः ॥३॥

धनञ्जयो धनञ्जयं ।
शुभाशयाऽऽशुभाषया ॥
जगावबोध बोधदां ।
मनोरमां मनोरमाम् ॥ ४ ॥

इति श्रीमदेकदेवतनुजनुषा टीकारामधनञ्जयेन कृतायां
भास्वतीमनोरमायां परिलेखाधिकार
एकादशः समाप्तः ॥ ११ ॥

श्रीगुरुःशरणम्

—:०:—

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ मनोरमायां परिशिष्टाधिकारः ।

सदा सुदानाद्रकरं सिध्याभंराधितवन्दे ॥
गङ्गाधरस्य तनयं मङ्गलवदनं तमेकदेवं हि ॥ ३ ॥

अर्थद्वयवाची=सदा सुदानार्द्रं करम् सुदानेनआर्द्रं मदेनक्लिन्नं 'गण्डःकटोमदोदानमित्यमरः' करं शुण्डादंडं 'शुण्डादंडःकरिकरः' इत्यभिधानात् यस्य तं सिध्या स्वपत्न्यासंराधितं सेवितं गङ्गाधरस्य महादेवस्य तनयं सुतं मङ्गलवदनम् 'मंगलशव्दोहस्तिनामसुपठितम् अतएव गजवदनं एकदेवं वंदे। अन्यत् सदादानेन आर्द्रकरम् सिध्यासं-राधितं गंगाधरस्य एतन्नामकस्य तनयं मङ्गलवदनं कल्याणमुखं तं एकदेवं पितरंवदे ॥ १ ॥

शाकस्त्रिनिघ्नो नगभाजितश्च शेषंद्विनिघ्नं शरसंयुतं च ।
वर्षा च धान्यं तृण शीत तेजो वायुश्च वृद्धिः क्षयविग्रहौ च ॥२॥

शक लाइ ३ ले गुणेर ७ ले भाग लियेर शेषलाइ २ ले गुणी ५ जोडि-दिनु वर्षादि हुँछन् ॥

जस्तै=१८३३ लाइ ३ ले गुणदा ५४९९ भयो यस्मा ७ को भाग दींदा ७८५ मिले, शेष ४ बच्यो, एसलाइ २ ले गुणदा ४×२=८ भयो, यस्मा ५ जोडदा ८+५= १३ वर्षा भयो। अब लब्धि ७८५ लाइ ३ ले गुणदा ७८५×३=२३५५ भयो, यस्मा २३५५÷७ लब्ध ३३६ शेष ३ शेषलाइ ३×२=६।६+५=११ धान्यभयो यस्तै अरुमा पनि जान्नु।

शाकं वेदगुणंकृत्वा सप्तभिर्भागमाहरेत् ।
शेषंद्विघ्नं त्रिभिर्युक्तं क्षुधादीनां क्रमेणहि ॥ ३ ॥

शकलाइ ४ ले गुणेर ७ ले भाग लिनु, शेषलाइ २ ले गुणेर ३ जोडि दिनु, क्षुधादिक्रमैलेहुँछन् । जस्तै=शक १८३३×४=७३३२ भयो, यस्मा ७३३२÷७=१०४७ शेष ३ रह्यो, येसलाइ ३×२=६।६+३=९ क्षुधाभयो यस्तै तल लेखियेका अरुपनि जान्नु।

क्षुधा तृषा च निद्रा च आलस्योद्यममेव च ॥
शांतिः क्रोधो दंभलोभौ मैथुनं रससाहसौ ॥ ४ ॥
शाकं च वसुभिर्निघ्नं नवभिर्भागमाहरेत् ।
शेषं द्विघ्नं रूपयुक्तमुग्रतादिक्रमेण हि ॥ ५ ॥

शक ८ ले गुणे र ९ ले भाग लिनु शेष २ ले गुणनु १ जोडिदिनु उग्रत्व आदि हुँछन् । जस्तै १८३३×८=१४६६४।१४६६४÷९=१६२९ शेष ३ यसलाइ ३×२=६। ६+१=७ उग्रत्वभयो। यस्तै अरूपनि तल लेखे का जांनु ॥ ५ ॥

उग्रत्वपापपुण्यानि व्याधिश्च व्याधिनाशनम् ॥
आचारश्चाप्यनाचारो मृत्युर्जन्म यथाक्रमम् ॥ ६ ॥
देशोपद्रव स्वास्थ्यं च चौरभीश्चौरनाशनम् ॥
वह्निभीर्वह्निशांतिश्च ज्ञातव्यानि यथाक्रमम् ॥ ७ ॥ -
मुनिघ्नशाकं नवभिर्विभक्तं शेषकं तथा ॥
लोचनघ्नं युतंरामैः शलभाद्या यथाक्रमम् ॥ ८ ॥

शक ७ ले गुणेर ९ ले भागलिनु शेष २ ले गुणनु ३ जोडनु शलभादि हुँछन् ॥ जस्तै=१८३३×७=१२८३१ । १२८३१÷९=१४२५ शेष ६ लाइ ६×२=१२। १२+३=१५ शलभा भयो। यस्तै अरुमा पनि जान्नु ॥ ८ ॥

क्रमेणज्ञेयाः शलभाः शुकाखू स्वर्णताम्रकौ ।
स्वचक्रंपरचक्रं च वृष्टिर्वृष्टिविनाशनम् ॥९॥
पंचभिः सप्तभिर्गोभिरीशैः पृथक्
ताडितोब्दोनगैः शेषितोब्याहतः ।
वह्निभिःसंयुतास्युस्तदोद्भिज्जरा—
ण्डजस्वेदजानांहिविंशोपकाः ॥१०॥

शकलाइ ५ ले ७ ले ९ ले ११ ले भिन्न भिन्न गुणनु ७ ले शेषगनुं, २ ले गुणनु ३ जोडनु र क्रमैले उद्भिज जरायुज अण्डज स्वेदजका विंशोपका हुँछ । जस्तै १८३३×५=९१६५।१८३३×७=१२८३१।१८३३×९=

१६४६७।१८३३ × ११=२०१६३ भये। इनलाइ ७ ले शेषगर्दा २।०।५।३ रहे। इनलाइ २ ले गुणदा ४।१।१०।६ भये। इनैमा ३ जोडदा ७।३।१३।६ इक्रमैल उद्भिज ७ जरायुज ३ अण्डज १३ स्वेदज ६ विंशोपका भये॥

विंशोपका वृष्टितोये क्रमात्प्रोक्ता समासतः॥

तद्योगे नखहृच्छेषा सर्वानिष्पत्तिरीरिता॥ ११॥

इतिविंशोपकाधिकारः।

युग्माजगोमीनगते शशांके यदारविः कर्कटकं प्रयाति॥
शताढमंभोहरिकार्मुकेर्धमुक्तं हि कन्यामृगयोरशीतिः॥१॥
तुलालिकुंभेन्दुगतेमृङ्गाङ्के कर्केरवौ पण्णवतिस्तदानीम्॥
त्रिधाहतं दिक् रस वेद संख्यैर्जलाढकं विंशति भागलब्धम्॥३॥
भवेत्समुद्रादिपुवृष्टिकंतज्जलाढसंख्याकथितामुनीन्द्रैः॥
अर्द्धार्द्धमर्धं च क्रमेण तेषां स्यात्पर्वते शेषमिलातले च॥४॥

तल लेखेका राशीमा चंद्र भयेमा कर्कसंक्रांति	भयेमा जलाढक संख्या	समुद्रमा	पर्वतमा	पृथ्वीमा
मे. वृ. मि. मी.	१००	५०	३०	२०
सिं. ध.	५०	२५	१५	१०
कन्या. मक.	८०	४०	२४	१६
क. तु. वृ. कुं.	६६	४=	२८ ४८	१२ १६

राशीश वर्शपें युतं त्रिगुण्यं शरेणयुक्तं तिथिशेषलाभम्॥
लाभं त्रिगुण्यं च शरेणयुक्तं तिथ्यावशेषं व्ययमामनंति॥१॥

राशी का मालीकको र वर्षका मालीक को ध्रुव जोडनु ६ ले गुणनु ५ जोडनु १५ ले शेषगनुं आयहुन्छ। आयलाइ ६ ले गुणनु ५ जोडनु १५ ले शेषगनुं व्यय हुन्छ।

विंशोत्तर्यनुसारेणारव्यादीनां क्रकाद्ध्रुवाः ।
रस ६ दिक्१० शैल ७ मेघो१७द्वि१६नख२०स्त्वकोनविंशतिः ॥१॥
६।१०।७।१८।१६।२०।१९ इक्रमैले मूर्यादिकाध्रुवाहुँन्छन ।
रसानि बाणेन्दुमितानि चाष्टौ घनानि वै चाङ्कधरामितानि ।
भूपच्चसंज्ञानि खरूपकानि त्वष्टोत्तरीणांवितोध्रुवाणि ॥२०॥
६।१५।८।१७।१९।२१।१० इक्रमैले अष्टोत्तरीमासूर्यादिका ध्रुवाहुन्छं
खखाभ्रवियदग्निभूनगधराभृतो ७७१३०००० माधवे ।
वियन्नभनभाब्धिलोचनकृशानुरामाः ३३२४०००० शुचौ ॥
वियन्नभशरच्चमाद्विखनगास्तथा७०२१५०० षाढ़के ।
खशून्यनभमंगलांगशशिवह्नयः ३१६८००० श्रावणे ॥ १ ॥
वियन्नभखपन्नगेषुशशिपर्वता ७१५८००० भाद्रके ।
वियन्नभनभाङ्कबाणवसुलोचना २८५९००० श्राश्विने ॥
खशून्यगजपर्वतांकयुगपच ५४९७८०० चोर्जे-त्रिय- ।
त्खखाद्वियुगबाणपर्वतमितास्तथा ७५४२०० चाष्टमे ॥ २ ॥
खखाद्विगजमंगलेषुहिमरश्मय १५८८२०० श्राङ्कगे ।
खशून्यगजखैकरामशुचयश्च ३३१०८०० माघेक्रमात् ॥
खखागगजषट्शराब्धय ४५६८७०० रिमेस्मृताःफाल्गुने ।
खखेषुनयनाग्निबाणरससंमिता ६५३२५०० श्चैत्रके ॥ ३ ॥
इति मासध्रुवाङ्काः
रामनेत्राष्टभूसङ्ख्ये १८२३ चाङ्केचोनोयदाशकः ।
तदाशेपघ्नरामाब्धीषुखखाश्विरसैर्मिते ६२००५४३ ॥ ४ ॥
मासध्रुवाङ्कांन्संयोज्य खखखाभ्राष्टखैककैः १०८०००० ॥
लब्धांके सप्तशेषेस्युर्वासरा ः सूर्यसंक्रमे ॥ ५ ॥
ऊनोशकःशुचियमाष्टशशांक १८२३ संख्यैः
सप्तेषुवेदनवबाणगुणाद्विति १३५९४५७ घ्नः ॥
मासध्रुवांकसहितः खखखभ्रखाष्टखैकैर्विभक्तनगशेषमिताश्चवाराः॥६॥

इति श्रीनेपालदेशे गुल्मीमण्डलमध्यस्थखिदिमग्रामे "सदरपोखरा थोकपाठशालायाः" प्रधानाध्यापकेन धनञ्जय कुलावतंस श्रीमदेकदेव तनुजनुषा टीकाराम धनञ्जय विरचितायां 'भास्वतीमनोरमायां' परिशिष्टाधिकारः समाप्तः ॥ १ ॥

शुभंभवतु ॥

॥ समर्पयेहरिहरयोः पदाम्बुजे ॥

श्रीः

खिदीम

—*—

गंगादिमुख्यनदिको छ जहाँ प्रकाश ।
भृग्वादिमान्यऋपिको वसन्या निवास ॥
खानी सुवर्ण हरुको जसवाट खास ।
निष्कलङ्क ऋद्धिहरुको जसमाछ रास ॥ १ ॥
उत्तदिशातरफमा अति पूज्यमान ।
साक्षान्महेश्वरजिका शसुरा प्रधान ॥
इन्द्रादिदेवगणसेव्य उँचा महान ।
पर्वत् हिमालयसखे ! छन शोभमान ॥ २ ॥
ताँ 'गण्डकी' नदी किनारमहाँ प्रधान ।
जो 'रीडिघाट, भनिन्या जनमाछ जान ॥
जाहाँ 'रुरू, कनदियेर वरप्रदान ।
छन् लक्ष्मिनाथ गरि तीर्थं सुशोभमान ॥ ३ ॥
पाँच्कोशपश्चिम तहीनजिके 'खिदीम' ।
गाऊँ छसुंदरपना जमको असीम ॥
जो रामसिंह नृपलाइ खुसी गराई ।
दैवज्ञवर्य अघि श्रीधरले र माई ॥ ४ ॥

एकप्रश्नमानजि समस्त जमीन पाया ।
आफना समस्त जनलाइ तही बसाया ॥
ताहींछ सुंदर अतीरमणीय खास ।
'१ दुगम्गुफा' भनिनि पश्चिमनेर पास ॥ ५ ॥
जाहाँ जगज्जननि दुर्गम दैत्यलाई ।
मार्नू भयो सकल सैन्य समेत रमाई ॥
'दुर्वाससेश्वर' जहाँ हुनुहुन्छ रम्य ।
देखिन्छ गह्वरविषे अति तारतम्य ॥ ६ ॥
ताँ देखि दक्षिण दिशातिर तिन्नदीको ।
संगं 'त्रिवेणी' भनिन्याछ अती गजब्को ॥
दुर्गा पटौटि गवदे इ नदीमिलेर ।
ठूलोछ तीर्थ गइ कन्धपुराणहेर ॥ ७ ॥
देवी (२) हरूछन्अनेकनि क्षेत्र (३) पाल ।
देवा (४) ऽनुदेवहरुछन् सखि ! सर्वकाल ॥
रक्षा गरेर रहन्या सब गाउ माहीं ।
भञ्छू विचारगर दील दियेर ताहीं ॥ ८ ॥

· यात्रामंजरी पूर्वार्द्ध प्रथमखण्ड प्रथमविश्रामः

———

१ 'दुर्गम गह्वर' खिदोमका पश्चिम तर्फ दुर्गा फाँटमा छ यस्मा भित्रजाँदा वाञातर्फ दुर्गमासुरको काटियेको शिर र कटितक स्पष्ट देखिने चमत्कार कारकम दुर्गाजीकोमूर्ति छ. दाहिनेतर्फ अनेक शिवलिङ्ग र दुर्वासाऋषिको मूर्ति छ, बाजाका सामान हरूपनी देखिञ्छन् सामने अगाडी एक ठुलो शिवलिंग छ जस्को अभिषेक गाई कास्तन देखि हुन्छ इनैलाइ दुर्वासेश्वर भंदछन् विशेष यात्रा मन्जरीमा हनूं ॥ २ ॥ च्यौरालीहरू ३ आलम जहाँ एक चमत्कार यस्तोंछकि पाथी १ वा १॥ पानी आउने एक ढुङ्गोछ तहाँ जादा चुपचाप लायेर गयोर चुपचापसंग पानी लियो भने जती पनी लीनसकिन्छ वहाँ पुगेपछि वोल्यो भने जतीकोतती मात्र पाइञ्छ पहील्यै देखिहल्लागर्दैगये पानीको नाम तक देखन पाइन्न यस्लाइ दुकुवा पानी भंदछन् ॥ ४ महादेव=ग्रामदेव भाँकी ।

हुनूभयो अधि धनञ्जयगोत्रमाहाँ।
योगी [1]शशीधर अलौकिक लोकमाहाँ॥
जो सूर्य भेदन गरेर समाधि धारि।
सूयमहा शरिरसौंपदि खागपारी॥ ९॥

जानूभो, अनि फेरि पुत्र इनका श्री [2]लक्ष्मिनारायण।
रेसुंगा गइवस्नुभो भइसखे १ श्रीसिद्धराजैसुन॥
सव्लोकोहितहो स्भनीकन्न विशेष्ले धे स्वदेशोन्नति।
गर्नूभो वहुतै जहाँ कतिभनू ग्रन्थन्वढाई अति॥ १०॥

गोतामेहरुको सुनीकन विनंती होस् इनीको भला।
भन्नाखातिरमा स्ववंशविचमा विद्वन्भयाका वड़ा॥
ज्योतिःशा महाँ अतीवचतुगजाने छानोकन।
भन्नूभो 'मणिरामलाइ' प्रभुले खीदीम जानाकन॥ ११॥

आज्ञाश्री प्रभुको मिलेर खुसिभै आइ खिदिम्मावसि।
इन्कादुःख छुटाइ वक्सनु भयो बूझेर कम्मर्कसि॥
'गंगाधर' अनिफेर् 'परिचित, पछी 'गीर्धारि, ईनामका॥
आपुस्मा चतुरा गुणी हुनगया विद्वान छोरा निका॥ १२॥

बाबूको लिइकाम हर्तरहले दुःखादि दूरैगरि।
आफ्नाती यजमानकोतहिस्या आज्ञा प्रभूको धरी॥
जेठाका सुनपाँच् 'खगेश्वर' अनी 'श्रीदीपनारायण।
'वन्माली' अधि 'एकदेव' हुनुभो 'नूरापती' फेसुंन॥ १३॥

ईमध्ये मत एकदेव सुतहूँ वस्छू खिदीमै महाँ।
"श्रीवागीश्वरिको" गरी स्तुति 'पिपल्डाँडां, भन्याकामहाँ॥
मानेकी गणकाधिराजहरुले ईभास्वती भास्वती।
भाषाले गरदोभजाम अहिले गर्दापरिश्रं अती॥ १४॥

इति श्रीगुरुःशरणम्

१--२ श्रीशशिधर को र श्रीलक्ष्मीनारायण को इतिवृत्त हामि हरूमा दया राखेर गुरुवर दधिरामले आना अमूल्यकाल व्यए गरे मात्र वाहाँ हरू को पवित्र जीवन चरित्र हामीहरूको स्मृतिपथमा उत्रने थीयो न त अब लुप्त प्रायनै हुनसम्भव छ.

मुद्रक—

श्रीराम प्रेस,

बुलानाला, बनारस ।

श्रीराम प्रेस, बुलानाला, बनारस।

Vide Res. [illegible]1.

संयुक्त सर्वेक्षण रिपोर्ट प्रतिकूल प्रभाव डाले बिना/JOINT SURVEY REPORT—WITHOUT PREJUDICE

सं०/No.............................. तारीख/Dated.............................. (स्टेशन मुहर/Station Stamp)

From.............................. से To.............................. तक बरास्ता/Via..............................

बीजक सं०/Inv. No.............................. रेलवे रसीद/पार्सल रवाना बिल/R.R./P.W.B.............................. तारीख/Dated..............................

Consignment of.............................. का परेषण मार्का/Mark.............................. माल डिब्बा सं०/Wagon No..............................

प्रेषक/Sender..............................

प्रेषिती/Consignee..............................

रेलवे रसीद पर टिप्पणी/Remarks on the R.R..............................

लागू पैकिंग शर्तें/Packing condition applicable..............................

सर्वेक्षण के समय पायी गयी पैकिंग की वास्तविक हालत/Actual condition of packing found at the time of survey—

प्रतिकूल प्रभाव डाले बिना/IT IS WITHOUT PREJUDICE

सुपुर्दगी की टिप्पणी/DELIVERY REMARKS

....

प्रेषिती/सुपुर्दगी लेने वाले प्रतिनिधि के पूरे हस्ताक्षर
Signature in full of the consignee/
party taking delivery

....

सुपुर्दगी/सर्वेक्षण करने वाले प्राधिकारी के पूरे हस्ताक्षर
Signature in full of the Delivering
Surveying Authority

पदनाम/Designation..............................